m_educ_2026_114

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи
Кафедра практичної психології

Взаємозв'язок емоційного інтелекту та проявів агресивності поведінки у підлітків, що виховуються в сім'ях з складними життєвими обставинами

Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти- другий (магістерський)

Виконав:
студент 2 курсу, 222 м.з групи
Горук Назар Віталійович

Науковий керівник:
доктор медичних наук,
професор **Кушнір Ірина Георгіївна**

До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № __ від _____2025 р.
Зав. кафедрою _____доц. Радчук В. М.

ЧЕРНІВЦІ – 2025

АНОТАЦІЯ

Горук Н.В. **Взаємозв'язок емоційного інтелекту та проявів агресивності поведінки у підлітків, що виховуються в сім'ях з складними життєвими обставинами** – Рукопис. Кваліфікаційна робота на здобуття ОКР "магістр" зі спеціальності 053 Психологія. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2025. 88 с. У кваліфікаційній роботі здійснено теоретичний аналіз особливостей розвитку емоційного інтелекту та агресивної поведінки у підлітків. Емпірично досліджено прояви агресивної поведінки, переважаючої стратегії в конфліктах, емоційного інтелекту та емпатії у підлітків, що виховуються в благополучних сім'ях та в сім'ях, що перебувають в складних життєвих обставинах. У підлітків, що виховуються в сім'ях з в складними життєвими обставинами встановлено переважання прояву фізичної агресії та підозріливості, частіше використання стратегії суперництва, переважання проникаючої здатності в емпатію, зниження інтуїтивного каналу емпатії, відсутність відмінностей прояву емоційного інтелекту. Доведено наявність статистично значущих кореляційних зв'язків між проявами агресії та емпатії. Обґрунтовано та розроблено комплекс методичних практичних рекомендацій для психоедукаційної роботи з підлітками.

Ключові слова: агресивна поведінка, підлітки, емоційний інтелект, емпатія, сім'ї в складних життєвих обставинах.

ABSTRACT

Goruk N.V. The relationship between emotional intelligence and manifestations of aggressive behavior in adolescents raised in families with difficult life circumstances – Manuscript. Qualification work for obtaining the OCR "master" in the specialty 053 Psychology. Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. Chernivtsi, 2025. 88 p. The qualification work provides a theoretical analysis of the features of the development of emotional intelligence and aggressive behavior in adolescents. The manifestations of aggressive behavior, emotional intelligence in adolescents raised in prosperous families and in families in difficult life circumstances are empirically investigated. In adolescents raised in families with difficult life circumstances, the prevalence of physical aggression and suspicion, more frequent use of the strategy of rivalry, the prevalence of penetrating empathy, a decrease in the intuitive channel of empathy, the absence of differences in the manifestation of emotional intelligence have been established. The presence of statistically significant correlations between manifestations of aggression and empathy has been proven. A set of methodological practical recommendations for psychoeducational work with adolescents has been substantiated and developed.

Keywords: aggressive behavior, adolescents, emotional intelligence, empathy, families in difficult life circumstances.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

ЗМІСТ

ВСТУП 4

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЕМОЦІЙНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ. 7

1.1. Емоційний інтелект: поняття, функції, структура. емоційного інтелекту у підлітковому віці. 7

1.2. Особливості агресивної поведінки підлітків 21

1.3. Психологічні особливості підлітків, що виховуються в сім'ях з складними життєвими обставинами. 35

РОЗДІЛ 2 МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ 42

РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ПРОВЕДЕНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ 50

3.1. Особливості прояву агресивної поведінки у підлітків, що виховуються в неблагополучних сім'ях. 50

3.2. Особливості прояву схильності до конфліктної поведінки у підлітків, що виховуються у сім'ях СЖО. 55

3.3. Особливості прояву емоційного інтелекту у підлітків, що виховуються в сім'ях з складною життєвою ситуацією. 62

3.4. Особливості прояву емпатійних здібностей у підлітків, що виховуються в сім'ях з складними життєвими обставинами. 65

3.5. Особливості взаємозв'язку між проявами агресивної поведінки та емоційного інтелекту у підлітків, що виховуються в сім'ях з складними життєвими обставинами. 68

3.6. Методичні рекомендації для психокорекційної та психоедукаційної роботи. 77

ВИСНОВКИ 79

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 82

ВСТУП

Підлітковий вік – це один з важливіших етапів становлення особистості, в цей період центральним і специфічним є формування уявлення про себе, як про дорослого, разом з тим цей вік характеризується нестабільними емоціями, спалахами агресії та конфліктністю [34].

Підліток з однієї сторони відкидає свою приналежність до дітей, разом з тим у нього ще немає відчуття справжньої, повноцінної дорослості, з іншої сторони є потреба у визнанні його дорослості навколишніми. Ця особливість підлітка визначає спрямованість його поведінкової активності: він прагне сприйняти й засвоїти форми, цінності та моделі поведінки, які проявляються у світі дорослих, зокрема в сім'ї та найближчому соціальному оточенні. Підлітки прагнуть до самостійності, відомої незалежності, вони дуже чутливі до оцінок дорослих, применшенню їхнього достоїнства, прав [67].

Наявність складних життєвих обставин в сім'ї може негативно вплинути на формування особистості дитини. Дитяче виховання в умовах несприятливого емоційно-психологічного сімейного мікроклімату визначається ранньою втратою потреби у спілкуванні з батьками, неадекватною самооцінкою (заниженою чи завищеною), егоїзмом, замкненістю, агресивністю, озлобленістю, конфліктністю, упертістю, невпевненістю у власних силах або надмірною самовпевненістю, недисциплінованістю, проявами патохарактерологічних реакцій тощо. Подібні характерологічні та психоемоційні особливості можуть стати причинами проявів девіантної та делінквентної поведінки [18, 30].

Актуальність дослідження. Дослідження емоційного інтелекту привертають увагу багатьох дослідників в останнє десятиріччя. Емоції як невід'ємний компонент психічної діяльності, особливості їх регуляції, контролю та демонстрації змінюються у процесі життя людини. Вплив емоцій на перебіг багатьох психічних процесів, зумовлює необхідність вивчення механізмів їх виникнення, розвитку і можливої корекції в навчально-виховному процесі [15].

Перехід до підліткового віку характеризується глибокими змінами, які стосуються фізіологічних особливостей організму, міжособистісних стосунків, що складаються у підлітків з дорослими та однолітками, рівня розвитку пізнавальних процесів та інтелекту і емоційної регуляції. Підлітковий вік – період підвищеної емоційності, що проявляється в швидкій збудливості, емоційній лабільності, мінливості настрою, виникненні тривожності, агресивності та інших бурхливих реакцій. Інтенсивний розвиток самосвідомості і критичного мислення призводить до того, що дитина в підлітковому віці виявляє протиріччя не лише в оточуючому світі, але і всередині власного уявлення про себе, що являється основою для зміни емоційно– ціннісного відношення до себе, яке проявляється у незадоволеності собою [52].

Мета дослідження. Проаналізувати особливості взаємозв'язку емоційного інтелекту та проявів агресивності у підлітків, що виховуються в сім'ях з складними життєвими обставинами**.**

Завдання дослідження:

1. Провести теоретичний аналіз літератури присвячений особливостям емоційного інтелекту та проявів агресії підлітковому віці, проаналізувати літературні джерела з питань психологічних особливостей підлітків, що виховуються в сім'ях з складними життєвими обставинами**.**
2. Підібрати надійний та валідний психодіагностичний інструментарій для оцінки емоційного інтелекту та проявів агресивності у підлітковому віці.
3. Провести аналіз особливостей емоційного інтелекту та проявів агресивності підлітків, які виховуються в функціональних сім'ях та в сім'ях з складними життєвими обставинами**.**
4. Проаналізувати особливості взаємозв'язку особливостей емоційного інтелекту та проявів агресивності у підлітків, що виховуються в сім'ях з складними життєвими обставинами**.**

Об'єкт дослідження. Прояви агресії та особливостей емоційного інтелекту у підлітковому віці.

Предмет дослідження. Особливості взаємозв'язку агресивної поведінки та емоційного інтелекту у підлітків, що виховуються у сім'ях з складними життєвими обставинами.

Методи і методики дослідження.

Для досягнення мети та реалізації завдань дослідження було використано такі методи:

- *теоретичні:* аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, дедукція, індукція: для опрацювання даних з теми дослідження поданих у науковій літературі.

- *емпіричні: методики*:

- Опитувальник рівня агресивності Басса-Дарки,
- Діагностика схильності до конфліктної поведінки К.Томаса,
- Діагностика «емоційного інтелекту» Н.Холла,
- Діагностика рівня емпатійних здібностей В. В. Бойко,

- *методи математично-статистичної обробки емпіричних даних:* непараметричний статистичний критерій Мана-Уїтні, кореляційний аналіз.

База дослідження. Емпірично-діагностичне дослідження проводилося на базі Сторожинецької гімназії Сторожинецької міської ради Чернівецького району Чернівецької області та Сторожинецької гімназії №2. Сукупна вибірка становила 50 осіб, вік досліджуваних – від 12 до 14 років).

Структура та обсяг роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, теоретичного розділу, опису матеріалів та методів дослідження та практичного розділу, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (70 найменувань).

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЕМОЦІЙНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ.

1.1. Емоційний інтелект: поняття, функції, структура. емоційного інтелекту у підлітковому віці.

Вміння правильно розуміти і використовувати емоції у повсякденні науковці називають емоційним інтелектом[2].

Емоційний інтелект – EQ – це вміння дати раду своїм і чужим емоціям: точно зрозуміти, оцінити і виразити їх. Це показник нашої здатності до спілкування, вміння усвідомлювати свої емоції та розуміти почуття інших людей [23].

EQ вважається емоційним еквівалентом пізнавального інтелекту (IQ).

Якщо IQ відбиває здатності лівої півкулі нашого мозку, що відповідає за логіку і раціональне мислення, то EQ вимірює правопівсферне інтуїтивне мислення, емоційність [31].

У психологічній науці емоційний інтелект людини відображений в різноманітних аспектах. Дослідженням емоційного інтелекту займалися такі зарубіжні вчені, як Д. Гоулман (теорія емоційної компетентності), Р. Бар-Он (некогнітивна теорія емоційного інтелекту), Х. Вайсбах і У. Дакс (емоційний інтелект як уміння “інтелектуально” керувати своїм емоційним життям), Дж. Майєр, П. Селовей, Д. Карузо (теорія емоційно-інтелектуальних здібностей) та інші [3, 9, 10, 14, 36]. У сучасній психології ідею єдності афективних та інтелектуальних процесів, що належала Л. Виготському, розглядають в контексті того, що інтелектуальний процес не можливий без участі емоцій, а мислення має емоційну (афективну) регуляцію [47, 70]. На сучасному етапі проводяться дослідження з проблеми концептуалізації цього феномена, його функцій, вивчення EQ як детермінант внутрішньої свободи особистості та показника цілісного її розвитку [27, 44, 51].

У своєму сучасному звучанні термін емоційний інтелект було застосовано в 1990 році Пітером Саловеєм (Peter Salovey) та Джоном Д. Майєром (John D.

Mayer). Вони говорили про нього як про форму соціального інтелекту, яка включає здатність відслідковувати свої власні почуття та емоції, а також почуття та емоції інших людей; розпізнавати їх та застосовувати цю інформацію для керування власним мисленням та діями [14].

Питання емоційного інтелекту (EI) активно досліджується з кінця 20 століття. Пітер Саловеї та Джон Д. Майєр започаткували низку досліджень, спрямованих на розробку методів вимірювання емоційного інтелекту та оцінку його значущості. У одному з експериментів учасникам демонструвався сумний фільм. Результати показали, що ті, хто володів високим рівнем розуміння емоцій — здатністю ідентифікувати та вербалізувати власні емоційні стани — відновлювали емоційний баланс швидше. В іншому дослідженні було виявлено, що учасники з високими показниками здатності точно сприймати, оцінювати та інтерпретувати емоції інших осіб демонстрували гнучкіші соціальні реакції та ефективніше будували підтримуючі соціальні мережі.

У 1990-х роках Деніел Гоулман (Daniel Goleman), працюючи у New York Times та здобуваючи психологічну освіту в Гарвардському університеті, ознайомився з роботами Саловея і Майєра. Його співпраця з Девідом МакКлілендом (David McClelland), який критично оцінював прогностичну цінність когнітивних тестів для оцінки життєвого успіху, надихнула Гоулмана на написання книги «Емоційний інтелект», опублікованої у 1995 році [9, 14, 36].

Гоулман доводив, що життєвий та професійний успіх більше визначається емоційним інтелектом, аніж когнітивними здібностями. Він виділяв такі компоненти EI:

- Самосвідомість — здатність розуміти власні емоції;
- Самоконтроль — уміння регулювати власні емоційні реакції;
- Соціальне розуміння — емпатичне сприйняття емоцій інших;
- Управління взаємовідносинами — здатність ефективно впливати на емоції оточуючих [36].

Емоційний інтелект (EI) – це здатність людини усвідомлювати власні емоції та емоції інших людей, ефективно ними керувати, розпізнавати їх у різних соціальних ситуаціях і використовувати для прийняття рішень та досягнення особистісних і соціальних цілей. Поняття емоційного інтелекту виникло на перетині психології, педагогіки та когнітивних наук і стало важливим критерієм успішної соціальної адаптації та ефективної комунікації [62].

Емоційний інтелект включає кілька ключових компонентів, які взаємопов'язані та взаємодіють у процесі розвитку особистості:

1. Емоційне усвідомлення – здатність підлітка розпізнавати та визначати власні емоції, розуміти їхню природу та причини виникнення. Цей компонент передбачає усвідомлення того, що певні емоції впливають на поведінку, мотивацію та прийняття рішень.

2. Емоційна регуляція – здатність керувати власними емоціями, контролювати імпульси, знижувати рівень тривожності та стресу, а також підтримувати позитивний емоційний стан. Емоційна регуляція дозволяє підлітку адекватно реагувати на складні або конфліктні ситуації, знижуючи ризик імпульсивних і деструктивних дій.

3. Розпізнавання емоцій інших людей – уміння аналізувати емоційні прояви оточуючих, читати невербальні сигнали (міміку, жести, тон голосу) і виявляти приховані почуття. Цей компонент є основою для розвитку емпатії та ефективної соціальної взаємодії.

4. Використання емоцій у когнітивних процесах – здатність застосовувати емоції для поліпшення мислення, творчості та прийняття рішень. Емоції можуть слугувати сигналом для визначення пріоритетів, оцінки ризиків та вибору оптимальної стратегії поведінки.

5. Соціальні навички та адаптація – здатність встановлювати та підтримувати взаємини, ефективно спілкуватися, вирішувати конфлікти та співпрацювати з іншими. Емоційний інтелект безпосередньо впливає на

формування позитивної самооцінки, уміння будувати партнерські стосунки та долати соціальні труднощі [11,22].

Більшість сучасних дослідників ЕІ сходяться на думці, що він не є вродженою особливістю, а опановуваною навичкою. Саме це пояснює популярність тренінгів та програм розвитку емоційного інтелекту [45]. Емоційний інтелект можна розглядати як здатність усвідомлено взаємодіяти зі своїми та чужими почуттями, враховувати емоційний стан оточуючих і будувати довірливі, співпереживальні стосунки. Відповідно, його розвиток пов'язаний із навчанням і практикою, а ефективне поєднання раціонального та емоційного аспектів діяльності сприяє успішній самореалізації [39].

З прикладної точки зору, численні дослідження демонструють взаємозв'язок емоційного інтелекту з різними аспектами життя. Наприклад, австралійські дослідники Емі Чан та Пітер Капуті встановили позитивну кореляцію між рівнем ЕІ та задоволеністю життям: чим вищий емоційний інтелект, тим вище суб'єктивна оцінка задоволеності життям. Рівень ЕІ також впливає на задоволеність шлюбом, пояснюючи близько 26% її варіативності.

Крім того, емоційний інтелект пов'язаний із задоволеністю професійною діяльністю. Так, дослідження індійських учених Сатьї Кумара та Відьї Ієр показало, що працівники освітніх закладів з високим рівнем ЕІ більш задоволені своєю роботою.

Рівень сформованості емоційного інтелекту (ЕІ) є ключовим фактором, що визначає здатність особистості до емпатійної взаємодії, тобто до уявного перенесення себе в емоційний стан іншої людини та адекватного розуміння її переживань. Емпатія, як вища соціально-перцептивна здібність, значною мірою корелює з емоційною обізнаністю, умінням розпізнавати емоції та усвідомлено реагувати на них, що підтверджує її залежність від розвитку емоційного інтелекту [5, 41].

Крім того, емоційний інтелект є важливим предиктором ефективної командної взаємодії. Дослідження в галузі організаційної психології

демонструють, що індивіди з високим рівнем ЕІ частіше застосовують конструктивні комунікативні стратегії, проявляють здатність до кооперації, толерантність до соціальної різноманітності та готовність підтримувати групову згуртованість. Саме завдяки високому рівню емоційної компетентності «командні гравці» демонструють підвищену ефективність у соціально-професійній діяльності [69].

Емпіричні дослідження М. Бреккета та Дж. Майєра показали наявність статистично значущого зв'язку між низьким рівнем емоційного інтелекту та підвищеною схильністю до вживання алкоголю та психоактивних речовин. Вони також виявили, що особи з нижчими показниками ЕІ частіше відчувають соціальну ізоляцію та суб'єктивне почуття самотності. За результатами їх досліджень, близько 24% варіативності у переживанні самотності може пояснюватися рівнем емоційного інтелекту, що підкреслює вагому роль емоційної компетентності у формуванні соціального благополуччя особистості. Водночас слід зазначити, що ці висновки ґрунтуються на статистичному аналізі великих вибірок і відображають імовірнісні закономірності, характерні для популяційного рівня.

Переваги високого рівня емоційного інтелекту проявляються у кількох ключових сферах життєдіяльності людини.

По-перше, у контексті освіти та професійної діяльності емоційний інтелект сприяє ефективній навігації у складних соціальних ситуаціях, формуванню лідерських якостей, розвитку навичок мотиваційного впливу та здатності підтримувати продуктивну комунікацію. Це, своєю чергою, значно підвищує ймовірність успішної побудови кар'єри.

По-друге, високий рівень емоційної саморегуляції є ресурсом збереження фізичного здоров'я. Нездатність контролювати емоції безпосередньо пов'язана з хронічним стресом, який є фактором ризику для розвитку серцево-судинних порушень, імунної дисфункції, порушень репродуктивної системи, гормонального дисбалансу та прискореного старіння організму. Водночас особи з розвиненим

емоційним інтелектом демонструють здатність до ефективного управління стресом, що знижує соматичні ризики.

По-третє, емоційна компетентність відіграє суттєву роль у підтриманні ментального здоров'я. Неконтрольовані емоційні реакції та дефіцит навичок емоційної регуляції підвищують схильність до тривожних станів, депресивних розладів, внутрішньої напруги й соціальної дезадаптації. Натомість здатність усвідомлювати, інтерпретувати й конструктивно опрацьовувати власні емоції слугує потужним захисним чинником проти психоемоційного виснаження, самотності та ізоляції.

По-четверте, емоційний інтелект є фундаментом якісних міжособистісних взаємин. Людина, яка володіє навичками емоційної рефлексії та регуляції, здатна точніше висловлювати власні почуття, гнучкіше реагувати на емоції інших і будувати взаємодію на основі взаєморозуміння, довіри та партнерства. Таким чином, взаємини — як професійні, так і особисті — стають більш стабільними, задовільними й конструктивними.

Отже, інтеграція емоційного інтелекту у різні сфери людського життя підтверджує його виняткове значення як психологічного ресурсу, що визначає соціальну адаптованість, психічне й фізичне благополуччя, успішність професійного розвитку та якість міжособистісних відносин. Саме тому розвиток емоційної компетентності розглядається як одна з ключових умов гармонійного становлення особистості [7, 49].

Самосвідомість у структурі емоційного інтелекту передбачає здатність індивіда до рефлексивного осмислення власних емоційних станів та характеру взаємодії з ними. Вона охоплює процеси ідентифікації та диференціації емоцій, які перебувають у постійній динаміці та змінюють одна одну; усвідомлення соматичних корелятів емоційних переживань (наприклад, відчуття напруження в ділянці грудей, горла або шлунку); а також розпізнавання базових емоційних реакцій – гніву, страху, смутку, радості – та пов'язаних із ними характерних мімічних проявів. До компонентів емоційної самосвідомості належить і здатність

фіксувати інтенсивні емоційні стани, що є очевидними як для самого суб'єкта, так і для його соціального оточення, а також уміння інтегрувати емоційну інформацію у процес прийняття рішень [8, 26].

Самоконтроль постає як функціональне продовження емоційної самосвідомості та ґрунтується на здатності суб'єкта до регуляції власних емоційних імпульсів. Емоції, як специфічні інформаційні маркери, надають уявлення про внутрішні потреби та переживання людини, а їх усвідомлене опанування створює умови для прийняття раціональних і конструктивних рішень. Однак у ситуаціях підвищеного стресу, коли людина виходить за межі звичної зони психологічного комфорту, вона може втрачати здатність до емоційної регуляції та ставати схильною до імпульсивних реакцій. Розвинений емоційний самоконтроль забезпечує можливість утримання емоційної присутності та концентрації, дозволяючи своєчасно розпізнавати інформаційні сигнали, уникати їхнього дезорганізуючого впливу та підтримувати внутрішню рівновагу. Він включає контроль імпульсивних емоційних проявів, використання здорових стратегій емоційної регуляції, ініціативність, відповідальність та адаптивність до змінних умов середовища.

Соціальне розуміння як складова емоційного інтелекту охоплює здатність суб'єкта точно інтерпретувати широкий спектр невербальних комунікативних сигналів, що надходять від інших людей, зокрема міміку, жести, інтонації та мікро вирази обличчя. Для ефективного сприймання цих сигналів необхідна здатність призупиняти внутрішній діалог і зосереджувати когнітивні ресурси на іншій людині. Така повна психологічна присутність у міжособистісній взаємодії є критично важливою, оскільки дозволяє відтворювати нюансовані емоційні зміни співрозмовника. У цьому контексті ідея «мультитаскінгу» втрачає свою цінність, адже часте перемикання уваги знижує якість емоційного сприйняття та ускладнює глибоке розуміння іншої людини [50].

Управління взаємовідносинами ґрунтується на здатності індивіда не лише усвідомлювати та інтерпретувати власні емоції, а й точно розуміти емоційні стани

інших. Такий рівень емоційної компетентності створює умови для розвитку додаткових соціально-комунікативних та емоційно-регуляторних навичок, що підвищують ефективність, продуктивність та якість міжособистісних взаємодій. Управління взаєминами підтримується використанням адекватних невербальних засобів комунікації, застосуванням гумору як стрес-редуктора та розглядом конфліктних ситуацій не як загрози, а як можливості для поглиблення взаєморозуміння та зміцнення міжособистісних зв'язків.

Таким чином, розвиток емоційного інтелекту постає одним із ключових чинників, що сприяє досягненню внутрішньої гармонії, психологічного благополуччя, ефективної самореалізації та здатності до побудови конструктивних соціальних взаємин. Опанування навичок емоційної самосвідомості, саморегуляції, соціального розуміння та управління взаємовідносинами дозволяє людині оптимально інтегрувати раціональні та емоційні компоненти досвіду, забезпечуючи цілісність і збалансованість її життєвого функціонування [6, 21].

Підлітковий вік розглядається як завершальний і водночас найбільш динамічний етап первинної соціалізації особистості, який характеризується високою сенситивністю до формування складних соціально-когнітивних здібностей, зокрема компонентів соціального інтелекту. На цьому віковому етапі соціальний інтелект постає одним із ключових регуляторів поведінки в соціальному середовищі, визначаючи якість та ефективність міжособистісної взаємодії, соціальної адаптації й характеру інтеграції підлітка у ширші соціальні спільноти. З огляду на провідну роль емоційно-соціальних компетентностей у структурі особистості, особливого значення набуває аналіз закономірностей, чинників і динаміки розвитку емоційного інтелекту в підлітковому віці, а також узагальнення наявних досліджень, які окреслюють специфіку цього процесу [1, 69].

У сучасній віковій психології ґрунтовно описані соціально-психологічні передумови розвитку дитини в підлітковому віці, зокрема визначено особливості когнітивної еволюції, специфіку становлення особистості та структуру

новоутворень самосвідомості, що виникають у цей період. Підлітковий вік супроводжується інтенсивною перебудовою провідних видів діяльності, зміною мотивів та ціннісних орієнтацій, а також переорієнтацією у сфері соціальних відносин.

У молодшому підлітковому віці відбувається трансформація навчальної діяльності: від колективної, орієнтованої на зовнішню оцінку, вона поступово набуває індивідуалізованого, суб'єктивно значущого характеру. Водночас змінюються форми й зміст взаємодії зі значущими дорослими та однолітками; формується стійкий інтерес до питань становлення власної ідентичності, що стимулює розвиток рефлексивних і самопізнавальних процесів [50].

Підлітковий період характеризується також суттєвим розширенням соціальної активності та зростанням значущості різних соціальних контекстів для особистісного розвитку. Інтенсифікація спілкування з людьми, які відрізняються за особистісними характеристиками, сприяє поглибленню рефлексії, розвитку здатності до децентрації, формуванню диференційованого образу Я і збагаченню соціального досвіду. У цей період підлітки схильні утворювати відносно малі, але емоційно насичені та стабільні групи, що виступають середовищем інтимно-особистісного спілкування й забезпечують умови для подальшої емоційно-соціальної інтеграції та розвитку особистості [11, 54].

Участь підлітка в різних видах діяльності, що передбачають оперування символічними та семіотичними системами (художня, музична творчість), невербальними формами комунікації (танець) або інтерсуб'єктивними значеннями у груповій взаємодії (командні види спорту), істотно розширює його когнітивно-емоційний репертуар. Це сприяє підвищенню гнучкості поведінки в соціальних ситуаціях, розвитку здатності до інтерпретації складних соціальних сигналів і формуванню більш зрілих механізмів соціальної адаптації.

У дітей віком 11–12 років спостерігається суттєве зростання установок на домінування у міжособистісних контактах, що сприяє розвитку соціально-емоційних та конативних властивостей молодших підлітків, пов'язаних із

подальшим активним формуванням операційної складової соціальних здібностей. У цей період підлітки проявляють відкритість до соціального досвіду та активно засвоюють соціально-нормативні моделі поведінки й оцінки інших людей. Підвищення потенціалу каузально-атрибутивних і мовленнєвих властивостей, а також загально інтелектуальний розвиток органічно виводять соціальні здібності на провідне місце серед механізмів соціальної самореалізації підлітків [58].

Підлітковий вік є сенситивним періодом для розвитку здібностей емоційного інтелекту. У психологічній науці накопичується дедалі більше даних щодо формування емоційного інтелекту саме в цей період. Виявлено, що загальний інтелект і емоційний інтелект у підлітків є відносно незалежними факторами. При цьому дослідження демонструють наявність взаємозв'язку між рівнем емоційного інтелекту та особливостями групової взаємодії.

Традиційний коефіцієнт інтелекту (IQ) характеризує здатність людини оперувати інформацією, логічними правилами та схемами, проте для успіху в житті цього недостатньо, необхідне також розуміння власних і чужих почуттів, здатність керувати емоціями, що лежить в основі концепції емоційного інтелекту (EI) [10]. Можливість кількісної оцінки EI дозволила вченим досліджувати його вплив на досягнення людини, при цьому більшість досліджень підтверджують, що високий рівень емоційного інтелекту є одним із центральних чинників успіху, зокрема в бізнесі, менеджменті та політиці [57].

На сьогодні у психологічній науці існують дві основні позиції щодо природи EI. Перші дослідники вважають, що рівень емоційного інтелекту визначається генетично як властивість мозку, тоді як інші наполягають на можливості його розвитку та вдосконалення [35]. Рівень EI дитини корелює з аналогічними показниками матері, тоді як із характеристиками батька такої закономірності не спостерігається. Це свідчить на користь «виховної» гіпотези розвитку EI, оскільки спадкування генів від батьків відбувається рівномірно [36].

Водночас дослідження демонструють зв'язок між EI і домінуванням правої чи лівої півкулі мозку, що є вродженою особливістю. Так, умовно

«правопівкульні» індивіди демонструють кращий розвиток образного мислення, схильність до творчості та володіння ЕІ, тоді як «лівопівкульні» характеризуються раціональністю мислення та схильністю до точних наук і логіки.

Ще однією закономірністю є позитивна кореляція між рівнем освіти батьків, матеріальним становищем сім'ї та показниками ЕІ у підлітків. Проте встановити причинно-наслідкові зв'язки складно: можливо, батьки досягли успіху завдяки власним високим ЕІ, що було передано дітям генетично, або ж забезпечена й освічена родина створює умови для більш гуманного виховання, що стимулює розвиток ЕІ [29].

Незалежно від підходу, виховання в дитинстві є ключовим фактором становлення високого ЕІ. Зокрема, схильність батьків обговорювати емоційні проблеми сприяє кращому розумінню дитиною власних емоцій та розвитку здатності до саморегуляції. У емоційно благополучних родинах виховна стратегія зосереджена не лише на поведінці та подіях у житті дитини, а насамперед на її емоційних переживаннях.

Особливу увагу дослідники приділяють гендерним відмінностям у розвитку ЕІ. Виявлено, що ні суто чоловічі, ні суто жіночі риси не сприяють високому ЕІ. Найефективнішим є розвиток андрогінності — поєднання рис обох статей. І. Андрєєва підкреслює, що андрогінність як передумова розвитку ЕІ формується через відповідну стратегію виховання, за якої у дівчат розвиваються самоконтроль і витримка, а у хлопчиків — співпереживання та здатність проявляти ніжні почуття без осуду дорослих. Андрогінні особистості здатні адаптивно проявляти як незалежність і силу, так і м'якість і турботливість залежно від ситуації [3].

Для підлітків емоційний інтелект є критично важливим ресурсом, оскільки саме у підлітковому віці відбувається активне формування самосвідомості, соціальної ідентичності та умінь регулювати власну поведінку у групі. Високий рівень емоційного інтелекту допомагає:

- ефективно справлятися зі стресом та емоційним напруженням;
- адекватно реагувати на конфліктні ситуації;

- будувати довірливі взаємини з однолітками та дорослими;
- розвивати самостійність та відповідальність за власні дії;
- підвищувати успішність у навчанні та соціальній адаптації.

Особливо важливою є роль емоційного інтелекту для підлітків із сімей складної життєвої ситуації. У таких умовах він виступає як захисний фактор, який допомагає пом'якшити негативні наслідки нестабільного сімейного середовища, підтримати емоційну стійкість та сприяти успішній соціалізації.

У широкому розумінні емоційний інтелект (EI) визначають як здатність диференціювати позитивні та негативні почуття, а також як знання про способи трансформації власного емоційного стану з негативного на позитивний. У повсякденному житті люди постійно взаємодіють з іншими, і ефективність комунікації значною мірою залежить від розуміння емоцій. EI охоплює здатність усвідомлювати, приймати та управляти емоційними станами і почуттями — як власними, так і оточуючих — що формується протягом життя через соціальні контакти та професійну діяльність. Саме EI пояснює феномен, коли випускники вищих навчальних закладів із середнім рівнем академічних знань можуть досягати значних професійних успіхів, тоді як відмінники інколи не реалізовують свій потенціал; це свідчить, що наявність високого IQ не гарантує успіху [51].

Сучасні дослідники не дійшли єдиної думки щодо можливості розвитку емоційного інтелекту. Частина науковців вважає, що підлягає розвитку лише емоційна компетентність, яка включає комунікативні та соціальні навички, проте емоційний інтелект і емоційна компетентність не тотожні. Інші дослідники стверджують, що EI можна розвивати протягом життя, оскільки нервові шляхи мозку залишаються пластичними протягом більшої частини життя.

- Підтримка дорослих та психологів – наставництво, індивідуальна робота, створення стабільного та безпечного середовища.

З високим ступенем ймовірності можна стверджувати, що рівень EI визначається як психологічними чинниками (тип мислення, темперамент), так і соціальними (умови виховання, соціальний досвід, освітнє середовище). Тому для

підвищення рівня ЕІ доцільно передусім оцінити його показники за допомогою спеціалізованих тестових методик і лише на основі отриманих даних планувати розвиток відповідних здібностей

Розвиток емоційного інтелекту потребує спеціального підходу та систематичної роботи:

- Навчання усвідомленню емоцій – вправи на визначення власних почуттів та їх причин, використання «емоційних щоденників».
- Тренування емоційної регуляції – дихальні практики, техніки релаксації, усвідомлене самоконтролювання реакцій.
- Розвиток емпатії – рольові ігри, групові обговорення, аналіз ситуацій з точки зору іншої людини.
- Соціальні тренінги – відпрацювання навичок комунікації, конструктивного вирішення конфліктів, співпраці в команді.

Підлітковий вік є сенситивним періодом для емоційного розвитку, що зумовлено активними процесами формування особистості, соціальної самосвідомості та емоційної регуляції. Розвиток емоційної компетентності в цей період визначається вираженою потребою підлітка в емоційному благополуччі та включає кілька ключових складових: здатність до емпатії, вміння усвідомлювати і диференціювати власні емоції та емоції оточуючих, а також розвиток самоконтролю і самомотивації.

Емоційні реакції та поведінка підлітків не можуть бути пояснені лише біологічними змінами, зокрема гормональними коливаннями, характерними для цього віку. Значний вплив на формування емоційної стабільності та поведінкових проявів підлітка мають соціальні чинники, умови виховання і якість міжособистісних взаємодій у сім’ї. Одним із найважливіших факторів є емоційно-психологічна атмосфера в родині: чим вона більш напружена та конфліктна, тим інтенсивніше проявляється емоційна нестійкість підлітка. Це виражається у більш різких коливаннях настрою, частих нервових зривів та підвищеній імпульсивності поведінки [1].

Крім того, наукові дослідження підкреслюють, що соціальна підтримка, відкрите спілкування та позитивний емоційний клімат у сім’ї можуть значно пом’якшувати негативний вплив гормональних і психологічних коливань. Підліток у стабільному емоційному середовищі краще розвиває здатність до саморегуляції, контролю над поведінкою та конструктивного вирішення конфліктів, що в подальшому сприяє формуванню високого рівня емоційного інтелекту.

1.2. Особливості агресивної поведінки підлітків

Підлітковий вік є одним із найскладніших періодів онтогенезу людини. Незважаючи на відносну короткочасність, саме цей етап значною мірою визначає подальший розвиток особистості та формування соціальних і моральних установок. У підлітковому віці відбувається корінна перебудова раніше сформованих психологічних структур, виникають нові психічні утворення та окреслюється загальна спрямованість у формуванні моральних уявлень, соціальних норм і цінностей.

Фундаментальні наукові роботи підкреслюють суперечливий і парадоксальний характер підліткового періоду. Його специфіка проявляється в кризі самосвідомості, подолання якої призводить до усвідомлення індивідуальності та формування власного «Я». Хол вперше описав амбівалентність і парадоксальність характеру підлітка, виділивши низку протиріч, що характеризують цей етап розвитку [48].

Основна психологічна особливість підліткового віку полягає у відносній важковиховуваності дитини порівняно з попередніми стабільними віковими періодами. Це пояснюється тим, що педагогічні системи та виховні впливи часто не встигають за швидкими темпами формування і розвитку особистості. Вікові психологи підкреслюють, що «центральним новоутворенням» підліткового віку є формування уявлення про себе як про «не дитину». Підліток прагне бути визнаним дорослим, прагне самостійності та рівності в очах оточуючих, проте ще не має повного відчуття дорослості; при цьому превалює бажання отримати права дорослої людини без відповідних обов’язків.

Виокремлюють різні прояви дорослості у підлітків:

- наслідування зовнішніх ознак дорослого;
- орієнтація хлопчиків на риси «справжнього чоловіка»;
- соціальна зрілість;
- інтелектуальна дорослість.

У підлітковому віці розбіжність між потребами особистості та об'єктивними умовами життя обмежує можливість їх реалізації. Відбуваються кардинальні зміни в різних сферах психіки, особливо в мотиваційній сфері. Лише в перехідному віці формуються моральні переконання, а наприкінці цього періоду актуалізується новоутворення — самовизначення, яке «характеризується усвідомленням себе як члена суспільства та конкретизується у новій суспільно значущій позиції». Природним є прагнення до прояву дорослості, розвитку самосвідомості та самооцінки, інтерес до власної особистості, здібностей і можливостей.

За відсутності умов для позитивної реалізації своїх потенційних можливостей підлітки можуть проявляти процеси самоствердження у викривлених формах, що підвищує ризик агресивної поведінки. Зростає інтерес до дослідження підліткової агресії через збільшення підліткової злочинності та проявів агресивності серед зовні благополучних дітей [13].

Агресивна поведінка у підлітків визначається порушеннями нормальної поведінки, формуванням особистісно-характерологічних реакцій, кризовими явищами в підлітковому віці, впливом асоціальної підліткової культури та схильністю до групових форм реагування. Потреба в самоствердженні й належності до суспільства стимулюється сучасним соціальним середовищем, проте часто існує дефіцит позитивного впливу та умов для реалізації цих потреб у конструктивний спосіб.

Особистісна нестійкість є ще однією психологічною характеристикою підліткового віку. В структурі особистості підлітка немає нічого сталого, остаточного, нерухомого, підлітки демонструють моральну нестійкість: за класифікацією Л. Колберга, у цьому віці формується конвенційна мораль, коли норми моралі сприймаються як зовнішні вимоги, а не як внутрішні переконання [59].

Сучасні підлітки соціалізуються у складному і мінливому світі. Підлітковий вік є сенситивним щодо формування базових механізмів самодетермінації, що забезпечують подальше повноцінне функціонування особистості. Підлітки вперше

обирають провідну діяльність самостійно та намагаються реалізувати себе в соціальному середовищі.

Високий рівень соціальної, економічної та моральної нестабільності негативно впливає на підлітків. Деформації сімейної системи, відсутність психологічного комфорту та захищеності, жорстоке поводження, недостатній контроль батьків та недооцінка потреб підлітка сприяють формуванню емоційної грубості, споживацької орієнтації та агресивного самоствердження [33, 60].

Окремо слід зазначити вплив медіа та соціальних стереотипів: багато підлітків наслідують моделі поведінки, пропоновані ЗМІ. Хоча вплив медіа на підліткову агресію ще не до кінця вивчений, він є предметом активних досліджень сучасних психологів.

Інтенсивний розвиток самосвідомості та критичного мислення у підлітковому віці призводить до виникнення внутрішніх протиріч не лише у сприйнятті навколишнього світу, а й у власному уявленні про себе. Це стає підставою для переоцінки емоційного ставлення до себе, що проявляється у різких спалахах невдоволення, а також у поєднанні протилежних рис, таких як самовпевненість і боязкість, розв’язність і сором’язливість [48].

Гострота та тривалість перебудови колишніх відносин до світу і до самого себе набуває форми психологічної кризи, яка посилюється кризою у системі виховання підлітка. Виникає конфлікт між застарілими виховними формами та потребами зростаючої особистості у самореалізації. Розбіжність між прагненнями підлітка, пов’язаними з усвідомленням власних можливостей, та його положенням як дитини, залежної від дорослих, істотно загострює кризу самооцінки. У міру дорослішання підлітка змінюється характер самосприйняття, сприйняття оточуючих, мотиваційна структура та ступінь її відповідності суспільним нормам.

На першій стадії підліткового періоду (10–11 років) дитина проявляє вельми критичне ставлення до себе: близько 34% хлопчиків та 26% дівчаток дають собі негативні оцінки, підкреслюючи переважання таких рис, як грубість, жорстокість та агресивність. На другій стадії (12–13 років) ситуативно-негативне ставлення до

себе зберігається і значною мірою визначається оцінками оточуючих, як дорослих, так і однолітків. На третій стадії (14–15 років) підлітки здійснюють порівняння власних особистісних характеристик і форм поведінки з нормами, прийнятими в референтних групах [64].

Агресивна поведінка підлітків досліджується сучасною психологією з різних перспектив. Кримінально-психологічна точка зору розглядає агресивність як прояв делінквентності, з іншого боку, агресія вивчається як адаптивне або дезадаптивне явище, розробляються різні типології агресивної поведінки підлітків, а також досліджуються психологічні особливості агресивності та умови її корекції [28, 53].

На різних стадіях підліткового віку переважають різні форми агресивності: фізична, непряма, вербальна та негативізм. У дітей 10–11 років домінує фізична агресивність. У підлітків 12–13 років посилюється негативізм, наростає фізична та вербальна агресія. Для 14–15-річних підлітків на перший план виходить вербальна агресивність [66].

Аналіз динаміки агресивної поведінки підлітків підкреслює значний вплив соціальної ситуації розвитку, насамперед сім'ї, на характер і рівень агресивності. Підлітки особливо залежать від мікросередовища та конкретної соціальної ситуації. Вирішальне значення має не лише склад сім'ї (повна, неповна, розлучена, дистанційна), а й її етична атмосфера, взаємостосунки між дорослими членами родини та між дорослими і дітьми.

Існують також статеві та індивідуальні особливості прояву агресивності у поведінці дітей підліткового віку. Хлопчики, попри фізичну перевагу над дівчатками, демонструють більшу чутливість до впливу як фізичних, так і психологічних факторів. Окрім біологічних передумов розвитку статевих відмінностей, значну роль відіграють соціальні та культурні стереотипи, пов'язані з уявленнями дорослих щодо поведінки хлопчиків і дівчаток, зокрема стереотипи фемінності та маскулінності, прийняті у суспільстві. Психологічні дослідження різних країн свідчать, що агресивна поведінка частіше спостерігається у хлопчиків.

Це пояснюється як статевим диморфізмом, так і специфікою прояву типових для кожної статі характеристик, що формуються під впливом соціальних та культурних чинників та рівня розвитку суспільства [32, 64].

Агресивність дітей та агресивність підлітків є якісно різними явищами з точки зору особистісної відповідальності, співвідношення імпульсивності та самоконтролю, а також готовності до агресивних дій. Для підліткової агресивності характерні наступні психологічні особливості:

1. Висока афективна зарядженість;
2. Імпульсивна реакція на фруструючі ситуації;
3. Нетривалість агресивних проявів у часі;
4. Часто критичний вихід реагування;
5. Активізація навіть при слабкій стимуляції;
6. Недиференційована спрямованість реагування;
7. Підвищена готовність до агресії.

Агресивні підлітки, незважаючи на індивідуальні особливості їхніх характеристик і поведінки, демонструють низку спільних рис. До них належать примітивність і бідність ціннісних орієнтацій, відсутність глибоких захоплень та духовних запитів, вузькість і нестійкість інтересів, у тому числі пізнавальних. Такі діти часто характеризуються низьким рівнем інтелектуального розвитку, підвищеною навіюваністю, схильністю до копіювання поведінки оточуючих, недостатньо розвиненими моральними уявленнями. Для них властива емоційна грубість, озлобленість як щодо однолітків, так і дорослих. Виявляється крайня самооцінка (максимально позитивна або негативна), підвищена тривожність, страх перед соціальними контактами, егоцентризм, а також домінування захисних механізмів над іншими регуляторними функціями поведінки [63].

Разом із тим серед агресивних підлітків зустрічаються особи з високим інтелектуальним і соціальним потенціалом, у яких агресивність виступає як засіб підняття соціального престижу, демонстрації самостійності та дорослості. Тому дослідження причин та характеру агресивності підлітків потребує розробки певної

класифікації або типології. Спроби створення такої типології багаторазово здійснювалися у вітчизняній та зарубіжній психології. Деякі дослідники пропонують базувати її на психофізіологічних відмінностях дітей, інші – на особливостях психосоціального розвитку.

Виокремлюють три групи підлітків:

1. Діти з психопатичними рисами характеру;
2. Діти з затримками розумового розвитку;
3. Підлітки без патологічних відхилень, але з неправильною або недостатньою соціалізацією та вихованням, що формує впертість, вседозволеність та схильність до агресії й інших девіантних форм поведінки.

Таким чином, прояви агресивності у підлітків є комплексним явищем, що обумовлене взаємодією біологічних, психологічних і соціокультурних чинників, та потребує диференційованого підходу при аналізі і корекції [15, 40].

«Важких» підлітків, розподіляють в класифікації на три основні групи, орієнтуючись на мотиваційні детермінанти їх поведінки:

1. Підлітки, що активно прагнуть задовольнити елементарні та нижчі потреби;
2. Слабовільні підлітки, які легко піддаються сугестивному впливу та підбурюванням з боку оточення;
3. Особи, поведінка яких визначається впливом афективних станів, істеричних проявів та емоційних спалахів.

Аналізуючи «важких» підлітків з точки зору соціальної та педагогічної занедбаності, пропонують таку класифікацію:

1. Підлітки з педагогічною занедбаністю;
2. Підлітки з соціальною занедбаністю;
3. Підлітки з крайньою соціальною занедбаністю [46].

Більш детальна типологія враховує як когнітивні, так і афективні характеристики підлітків:

- Перша група – педагогічно запущені підлітки. Їх судження характеризуються примітивністю та поверховістю, процеси уваги та пам’яті ослаблені. У поведінці проявляється демонстративна схильність до антисоціальних дій.
- Друга група – підлітки з афективними порушеннями, дратівливі, гнівливі, іноді з істероїдними формами поведінки; в афективних станах можуть проявляти злісність та агресивність.
- Третя група – підлітки конфліктні, розв’язні, зі значною інертністю мислення, бідними асоціативними зв’язками, які важко налагоджують соціальні контакти з однолітками [37].

Західні дослідники, зокрема Хевітт і Дженкінс, пропонують розрізняти дві групи підлітків з агресивною поведінкою:

1. Підлітки з соціалізованими формами антигромадської поведінки, у яких не спостерігаються виражені психічні та емоційні порушення;
2. Підлітки з соціалізованою агресивною поведінкою, що супроводжується психічними та емоційними порушеннями [13].

За інтенсивністю проявів підліткової агресії, виокремлюють чотири групи агресивних підлітків:

- Перша група характеризується стійким комплексом аномальних і аморальних потреб, деформацією цінностей та відносин. Такі підлітки егоцентричні, грубі, запальні, озлоблені, демонструють виражену агресивність і неприязнь до оточення.
- Друга група включає підлітків із деформованими потребами та цінностями, але із більш широким колом інтересів. Вони демонструють індивідуалізм, імпульсивність, швидку зміну настрою та ситуативне застосування фізичної сили переважно проти слабших.
- Третя група – підлітки, у яких спостерігається конфлікт між деформованими та позитивними потребами і цінностями. Їх поведінка

відзначається непрямою та вербальною агресією, обмеженими інтересами та пристосовницькими рисами.

- Четверта група – підлітки зі слабо деформованими потребами, обмеженим колом спілкування та низькою активністю. Вони демонструють боязкість, недовірливість, переважання вербальної агресивності і негативізму [42].

Доведено існування двох типів підліткової агресії, що відображають різні варіанти розвитку емоційно-вольового ядра особистості:

- Деструктивна агресія характеризується особистісною ворожістю та порушенням соціальної адаптації підлітка;
- Конструктивна агресія позбавлена особистісної ворожості та слугує як інструмент подолання соціальної дезадаптації, допомагаючи реалізувати потребу у самоствердженні [63].

Агресивна поведінка – це форма соціальної поведінки, яка проявляється у навмисному завданні шкоди, дискомфорту або неприємностей іншій людині, групі людей чи об’єкту. Вона може мати фізичну або вербальну форму та варіювати від відкритої конфронтації до пасивної агресії, що виражається у маніпуляції, іронії або саботажі. Агресивна поведінка є складним явищем, що виникає під впливом поєднання внутрішніх психологічних факторів, соціальних умов та особливостей оточення.

У психології виділяють кілька основних форм агресивної поведінки. Фізична агресія проявляється у нанесенні тілесної шкоди іншій людині або руйнуванні предметів. Вербальна агресія включає образи, крики, погрози, знецінювання іншої людини. Пасивна агресія відзначається непрямим вираженням ворожості: униканням контактів, зволіканням, саботажем, іронією чи сарказмом. Незалежно від форми, агресивна поведінка завжди має соціальний аспект, оскільки її мета – вплив на іншу людину або групу.

Причини агресивної поведінки є багатофакторними. Внутрішні чинники включають темперамент, низький рівень емоційного інтелекту, імпульсивність, недостатньо розвинені механізми саморегуляції та високий рівень тривожності.

Соціальні та сімейні фактори мають особливе значення: підлітки, які виховуються у сім'ях зі складними життєвими обставинами, де присутні конфлікти, насильство, нестача уваги або емоційної підтримки, більш схильні до проявів агресії. Також агресивна поведінка може бути наслідком моделювання поведінки дорослих або однолітків, стресових ситуацій, порушення соціальних норм та невміння конструктивно вирішувати конфлікти.

Прояви агресивної поведінки у підлітків можуть бути різноманітними. Деякі підлітки проявляють відкриту агресію у школі або на вулиці: б'ються з однолітками, провокують конфлікти, руйнують майно. Інші можуть вдаватися до вербальної агресії: ображати ровесників, критикувати, знецінювати чужу думку. Пасивна агресія проявляється у вигляді небажання виконувати доручення, саботування колективних дій, демонстративної байдужості або використання маніпуляцій для досягнення власних цілей [59].

Агресивна поведінка виконує певні функції для підлітка. Вона може слугувати способом самоствердження, захисту власних інтересів, компенсування емоційного дискомфорту або привернення уваги дорослих. Водночас нездатність конструктивно виражати емоції та вирішувати конфлікти веде до соціальної дезадаптації, погіршення міжособистісних стосунків та підвищення ризику виникнення конфліктних ситуацій у навчальному середовищі та родині.

З метою корекції агресивної поведінки застосовують комплексний підхід, який включає розвиток емоційного інтелекту, навчання навичкам саморегуляції, тренінги комунікативних умінь та конструктивного вирішення конфліктів, індивідуальні консультації психолога, а також створення стабільного та безпечного середовища в родині та школі. Такий підхід дозволяє підлітку усвідомлювати власні емоції, розпізнавати сигнали агресії у себе та інших, а також навчитися адекватно реагувати у складних ситуаціях.

Таким чином, сучасні дослідження демонструють широкий спектр форм і проявів підліткової агресивності, що відрізняються за мотиваційними, когнітивними та афективними характеристиками. Важливо наголосити, що

ключовим залишається визначення причин агресивної поведінки, що обумовлено комплексом біологічних, психологічних та соціальних чинників.

На формування та засвоєння агресивної поведінки у підлітків значний вплив мають сімейні взаємини, взаємодія з однолітками та засоби масової інформації. Більшість дослідників сходяться на думці, що прояви агресії в активній формі насамперед детерміновані умовами виховання та процесами соціалізації. Так, у дослідженні Сіре Р., Маккейн Е. та Левіна К. було виділено два ключові чинники, що визначають потенційний розвиток агресивності в поведінці дитини: поблажливість, тобто ступінь готовності батьків та вихователів пробачати вчинки дитини, розуміти та приймати її, а також суворість покарання за прояви агресії. Щодо першого чинника існує широка наукова згода, тоді як роль другого фактору залишається дискусійною.

Агресивність проявляється не лише через дефіцит любові та визнання чи очікування покарання, але й через активне прагнення дитини усунути конфліктну ситуацію будь-якими доступними засобами. Дефіцит емоційного тепла і підтримки створює фон, на якому агресивні прояви стають більш ймовірними. Агресія у цьому контексті часто виступає як захисна реакція, спрямована на самоствердження і подолання неприємних або конфліктних ситуацій. Підтвердженням цьому є наукові дані, що показують вищі показники соціальної адаптації у «важких» підлітків порівняно з їхніми благополучними однолітками [4].

Агресивні дії як засіб самоствердження і самореалізації спостерігаються на різних етапах розвитку – у ранньому дитинстві, підлітковому віці та у дорослому житті. Основною причиною таких проявів є недостатня або низька культура засобів, які використовуються для досягнення цілей у взаємодії з іншими людьми. Тому у корекційній роботі акцент має робитися не на придушенні агресивності як такої, а на усуненні її причин і розширенні поведінкових інструментів підлітка.

З методологічної точки зору доцільним є розмежування підліткової агресії на мотиваційну та інструментальну. Інструментальна агресія служить засобом

досягнення певної мети, наприклад, самоствердження, емансипації від батьків або дотримання групових норм. Мотиваційна (ворожа) агресія як властивість особистості є тривожним симптомом, що потребує корекційного впливу. Становлення агресивності безпосередньо пов’язане зі стилем виховання; у разі відсутності соціалізації агресивні реакції можуть стати типовим способом реагування на зовнішні подразники.

Модель агресивної поведінки можна розглядати як прояв аутодеструкції, де учасники виступають у ролях агресора та жертви. Агресивний акт, що виникає в результаті психічної діяльності підлітка, здатен порушувати психічне, соматичне та соціальне благополуччя особистості. Зі збільшенням кількості агресивних дій підлітка посилюється деструктивний вплив на його особистість, що може призвести до стійкої соціально-психологічної дезадаптації.

Особливий інтерес до дослідження дитячої та підліткової агресії обумовлений можливістю прогнозування її проявів у зрілому віці. Лонгітюдні дослідження підтверджують, що агресивність має тенденцію зберігатися протягом життя. Так, Хьюсманн та колеги у 22-річному експерименті констатували, що характерний стиль агресивних реакцій формується на ранніх етапах і майже не змінюється з часом. Г. Ніссен показав, що агресивна поведінка в дитинстві має високу ймовірність трансформації у юнацькому віці в антисоціальну поведінку. Подібні висновки підтверджують і сучасні психологи, які зазначають, що ранні прояви агресивності можуть бути предикторами не лише агресії в дорослому віці, а й інших відхилень, включаючи алкоголізм, кримінальну поведінку та психічні розлади [1, 9].

Провідною діяльністю підліткового віку є інтимно-особистісне спілкування з однолітками, проте вплив батьківської сім’ї на розвиток особистості підлітка зберігає своє значення. Відносини підлітків із дорослими мають амбівалентний характер: рівень довіри та контакту між батьками і дітьми нерівномірний і мінливий. Прагнення підлітків до сепарації часто викликає протест, нерозуміння або навіть конфлікти з боку батьків. Водночас підлітки потребують підтримки

дорослих і прагнуть бачити у них не лише авторитет, а й друзів та порадників. У цьому контексті агресивні прояви в юності можуть виступати як механізм компенсації стану залежності та сприяти формуванню психологічної автономії від батьків [65].

Узагальнюючи наукові дані про агресивність підлітків, можна виділити такі ключові висновки:

1. У підлітковому віці, через складність та суперечливість особливостей онтогенетичного розвитку, а також впливу внутрішніх і зовнішніх чинників, виникають передумови для формування та прояву агресивності, що може закріплюватися як стабільна риса особистості.

2. Підліткова агресія має подвійний характер: конструктивна агресія може сприяти соціальній адаптації та розвитку особистісної автономії, тоді як деструктивна агресія чинить негативний вплив на становлення особистості та підвищує ризик соціальної дезадаптації.

Науковці зазначають, що підлітки отримують знання про моделі агресивної поведінки з різних джерел:

- Родина. Агресивні підлітки здебільшого виростають у сім’ях, де існує емоційна дистанція між батьками та дітьми, де недостатньо уваги приділяється розвитку та потребам дитини, а також бракує тепла й підтримки. У таких родинах прояви підліткової агресії часто залишаються без уваги або сприймаються поблажливо. Агресивна поведінка може формуватися у сім’ях, де застосовуються силові методи виховання. Діти копіюють взаємостосунки батьків, а також неконструктивні стратегії вирішення конфліктів, які згодом переносять у власну поведінку. Доведено, що жорстоке ставлення в родині не лише підвищує агресивність у стосунках з однолітками, але й формує схильність до насильства у дорослому віці, перетворюючи фізичну агресію на стиль життя.
- Засоби масової інформації. Дослідження психологів показують, що середньостатистична година телеефіру містить приблизно 9 актів фізичної та 8

актів вербальної агресії, що сприяє формуванню відповідних моделей поведінки у підлітків.

- Відсутність впевненості у любові та підтримці. Підлітки інстинктивно відчувають потребу у визнанні та любові, а їхня невпевненість у цьому може провокувати агресивні реакції.

Крім того, на формування агресивності впливають природні особливості темпераменту, зокрема збудливість і сила емоцій, що сприяє розвитку таких рис, як схильність до роздратувань, запальність та низький самоконтроль.

На підставі аналізу сучасних досліджень можна виділити низку особливостей сімейних стосунків і виховання, що сприяють формуванню агресивних рис у підлітка:

- байдужість і незацікавленість дітьми;
- явне відторгнення підлітка, прояви жорстокості та неуважності;
- уникнення контактів батьків з дитиною;
- відсутність або недостатній контроль у поєднанні з поблажливим ставленням до агресивної поведінки;
- гіперопіка або, навпаки, недостатня опіка;
- непослідовність і розбіжність у висуненні вимог;
- переважання покарань над заохоченнями, домінування заборон;
- культура насильства та застосування фізичних покарань у родині.

Агресивна поведінка підлітків може виступати способом задоволення потреб у спілкуванні, самовираженні та самоствердженні, а також реакцією на неблагополучну ситуацію в сім'ї та жорстоке ставлення батьків. У цьому контексті агресія підлітка часто виступає своєрідним захисним механізмом.

Особливості агресивної поведінки підлітків включають:

1. Жертвами агресії стають близькі люди — рідні, друзі, що може розглядатися як феномен «самознищення», оскільки руйнуються важливі соціальні зв'язки.

2. Не всі агресивні підлітки виховуються в неблагополучних родинах. Багато з них мають заможних та турботливих батьків.

3. Агресія може виникати без очевидного приводу.

Таким чином, аналіз агресивності підлітків дозволяє виділити як соціальні, так і особистісні детермінанти, що зумовлюють її прояви, та визначити напрями корекційної роботи, спрямованої на розвиток соціально адаптивних стратегій поведінки.

1.3. Психологічні особливості підлітків, що виховуються в сім'ях з складними життєвими обставинами.

Сім'ї з складними життєвими обставинами (СЖО) – це соціальна категорія родин, у яких наявні обставини, що значно ускладнюють нормальний розвиток дитини, створюють ризик для її фізичного, емоційного та соціального благополуччя та обмежують можливості сім'ї забезпечити належний рівень виховання і підтримки. До таких родин відносять сім'ї, що перебувають у стані матеріальної нестабільності через низький рівень доходу, безробіття або проблеми з житлом; сім'ї, де один або обидва батьки не можуть виконувати свої обов'язки через хворобу, залежності, тривалу відсутність чи емоційну нестабільність; а також родини, де існують конфлікти, насильство, жорстоке поводження з дітьми або емоційна занедбаність [56].

Основною ознакою сімей СЖО є підвищений ризик дезадаптації дитини, який проявляється у погіршенні її емоційного стану, навчальної мотивації та соціальної інтеграції. Діти, що ростуть у таких умовах, часто стикаються з браком уваги, підтримки та безпечного середовища для розвитку. Водночас, за наявності ресурсів підтримки з боку інших членів родини, школи або соціальних служб, негативні наслідки можуть бути значно зменшені. Саме тому категорія СЖО широко використовується у соціальній політиці для визначення сімей, що потребують державної підтримки та соціального супроводу, включаючи психологічну допомогу, освітні та виховні програми [43].

Психологічний розвиток підлітків із СЖО характеризується рядом специфічних особливостей. В емоційно-особистісній сфері такі підлітки зазвичай демонструють підвищену емоційну лабільність, тобто швидку зміну настрою та різкі емоційні реакції. Вони часто мають труднощі з контролем гніву, страху або тривоги, що може проявлятися як імпульсивна або агресивна поведінка, а іноді – у вигляді емоційної замкненості. Нестабільність сімейного середовища та конфлікти у родині формують занижену самооцінку, невпевненість у власних силах і страх відторгнення, що підсилює тривожність і підвищує чутливість до критики.

У когнітивній сфері підлітки із СЖО часто стикаються зі зниженим рівнем концентрації та труднощами у плануванні діяльності, що пояснюється стресовими умовами проживання та недостатньою підтримкою з боку дорослих. Вони можуть мати проблеми з прогнозуванням наслідків власних дій і розумінням складних соціальних ситуацій, що ускладнює формування адекватної поведінки та міжособистісних навичок. Крім того, у таких підлітків часто обмежений емоційний словник і слабко розвинене усвідомлення власних емоцій, що негативно впливає на їхню здатність до емоційної саморегуляції.

Соціальні аспекти розвитку теж мають свої особливості. Підлітки із сімей СЖО часто виявляють недовіру до дорослих і авторитетів через негативний досвід сімейного середовища. Водночас вони прагнуть соціального визнання у групі однолітків, що інколи реалізується через ризикову поведінку або участь у конфліктних ситуаціях. Деякі підлітки можуть соціально ізолюватися, відчуваючи себе відокремленими або непотрібними, що посилює емоційні труднощі та формує схильність до замкненості [12, 68].

Поведінкова сфера підлітків із СЖО також характеризується підвищеною схильністю до ризикової діяльності, наприклад, до вживання тютюну та алкоголю, участі в небезпечних іграх або проявів агресії. Такі дії часто виконують компенсаторну функцію, дозволяючи відчути контроль, самоствердження або емоційне розвантаження у стресових умовах. Імпульсивність у поєднанні з високим рівнем тривожності створює додаткові труднощі у навчанні та соціальній інтеграції.

Незважаючи на наявні труднощі, підлітки із сімей СЖО мають внутрішні резерви та потенціал розвитку. Вони можуть демонструвати високу адаптивність до змінних умов, здатність швидко реагувати на нові обставини та прагнення до незалежності. За наявності підтримки з боку дорослих або соціальних інститутів вони можуть ефективно розвивати емпатію, соціальні навички та стійкі способи саморегуляції, що значно підвищує їхні шанси на успішну інтеграцію у суспільство та формування позитивного життєвого шляху [61].

Отже, сім'ї з складними життєвими обставинами характеризуються наявністю факторів ризику, що ускладнюють розвиток дитини та формування емоційної, когнітивної та соціальної компетентності. Психологічний розвиток підлітків у таких родинах відзначається поєднанням емоційної нестійкості, когнітивних труднощів та соціальної вразливості, водночас із наявністю потенціалу для адаптації та позитивних змін за умови цілеспрямованої підтримки та втручання з боку педагогів, психологів і соціальних служб.

Емоційна сфера розвитку підлітків із сімей складної життєвої ситуації є однією з найвразливіших і водночас найважливіших для формування їхньої особистості та соціальної адаптації. Цей аспект розвитку охоплює здатність підлітка усвідомлювати власні емоції, розпізнавати емоційні стани інших людей, регулювати власні почуття та адекватно реагувати у соціальних ситуаціях. У підлітків із СЖО емоційна сфера часто характеризується дисбалансом між потребою у самовираженні та здатністю контролювати свої реакції, що обумовлено як особливостями сімейного середовища, так і загальними віковими змінами [4, 30].

Однією з характерних рис є підвищена емоційна лабільність**.** Такі підлітки схильні до швидкої зміни настрою, часто переживають інтенсивні емоції, які важко контролювати. Гнів, страх, тривога чи раптове засмучення можуть виникати у відповідь на незначні подразники. Часто емоційні реакції мають імпульсивний характер, що пов'язано з недостатнім розвитком механізмів саморегуляції та зниженням стресостійкості через хронічне психоемоційне навантаження в сім'ї.

У багатьох підлітків із СЖО спостерігається порушення усвідомлення власних емоцій**.** Вони часто не можуть чітко визначити, що саме відчувають у конкретній ситуації, і плутають різні емоційні стани. Наприклад, роздратування може трансформуватися у агресію або втечу від ситуації. Недостатнє розуміння власних почуттів ускладнює формування адекватних способів самовираження та емоційної комунікації.

Емоційна сфера цих підлітків також характеризується підвищеною тривожністю та страхом відторгнення. Часто вони очікують негативної оцінки від оточення, особливо від однолітків та авторитетних дорослих, і через це демонструють обережність у соціальних контактах або, навпаки, прагнуть компенсувати власну невпевненість шляхом демонстрації агресивності чи протестної поведінки. Тривожність проявляється не лише у міжособистісній сфері, але й у навчальній діяльності, впливаючи на концентрацію та мотивацію.

Іншим важливим аспектом є емоційна недовіра та емоційна закритість**.** Досвід нестабільних стосунків із батьками чи відсутності підтримки формує в підлітків прагнення захищати себе через емоційну дистанцію або уникання відкритого вираження почуттів. Це може проявлятися у замкненості, небажанні ділитися переживаннями або емоційній інертності, що ускладнює встановлення довірливих стосунків із однолітками та дорослими.

Водночас у деяких підлітків із СЖО розвивається підвищена чутливість до емоцій інших людей. Це відбувається як наслідок необхідності постійно реагувати на емоційний стан дорослих або однолітків у нестабільному середовищі. Така чутливість може стати ресурсом для розвитку емпатії та соціальної адаптації за умови наявності підтримки та навчання ефективним способам взаємодії [17, 20].

Особливу увагу слід приділяти регуляції емоцій. У підлітків із СЖО механізми самоконтролю емоцій ще не сформовані повністю, що робить їх більш вразливими до стресових ситуацій. Недостатня саморегуляція проявляється у частих конфліктах, імпульсивних діях та проблемах із соціально прийнятною поведінкою. Водночас цілеспрямоване навчання навичкам емоційної саморегуляції, наприклад через тренінги, рольові ігри або психологічну підтримку, може значно покращити адаптивні можливості підлітка [16, 24].

Для підлітків із сімей складної життєвої ситуації емоційний інтелект виконує захисну функцію. Він допомагає компенсувати негативний вплив нестабільного сімейного середовища, підвищує емоційну стійкість та сприяє формуванню адаптивних стратегій поведінки. Розвиток емоційного інтелекту у таких підлітків

сприяє підвищенню самооцінки, формуванню впевненості у власних силах та успішній соціальній інтеграції.

Отже, емоційна сфера розвитку підлітків із сімей СЖО характеризується поєднанням високої емоційної чутливості, лабільності та імпульсивності з недостатнім усвідомленням власних емоцій, тривожністю та емоційною недовірою. Разом із цим, за наявності підтримки, соціальної стабільності та спеціальних програм розвитку, ця сфера має великий потенціал для формування емпатії, ефективної саморегуляції та соціальної адаптації.

Підлітки, які виховуються в сім'ях складної життєвої ситуації, часто стикаються з численними психологічними труднощами, що безпосередньо впливають на формування їх емоційного інтелекту, соціальних навичок та загальної психологічної зрілості. Такий вплив є багатоплановим і проявляється як у емоційно-особистісній сфері, так і у когнітивній та соціальній.

У емоційно-особистісній сфері підлітки із СЖО часто демонструють підвищену емоційну лабільність. Вони швидко реагують на зміни обставин, а їхні емоції коливаються від радості до гніву або смутку за дуже короткий проміжок часу. Ці коливання часто супроводжуються труднощами в контролі емоційних проявів, що може проявлятися у вигляді імпульсивних дій, конфліктної поведінки або, навпаки, замкненості й уникання контакту з оточенням. Крім того, низька стабільність сімейного середовища, конфлікти між батьками або їхня відсутність часто призводять до формування у підлітків заниженої самооцінки та невпевненості у собі. Вони порівнюють себе з однолітками з більш стабільних сімей і часто відчувають себе менш цінними чи недостатньо компетентними. Ці переживання підсилюють тривожність і страх відторгнення, що проявляється у підвищеній чутливості до критики та гострому реагуванні на соціальні оцінки.

Когнітивний розвиток таких підлітків теж зазнає певних складнощів. Постійний стрес та нестабільна атмосфера в сім'ї можуть негативно впливати на концентрацію уваги, здатність до планування та організації власної діяльності. Підлітки можуть мати труднощі з прогнозуванням наслідків власних дій та

аналізом складних соціальних ситуацій. Нерідко вони мають обмежений емоційний словник і важко визначають власні почуття, що, у свою чергу, ускладнює взаєморозуміння з іншими та регуляцію поведінки.

Соціальні особливості підлітків із СЖО також потребують окремої уваги. Вони часто виявляють недовіру до дорослих і авторитетів, що є наслідком нестабільності батьківської підтримки або досвіду сімейного насильства. У той же час вони прагнуть до визнання у групі однолітків і можуть намагатися залучитися до соціальної взаємодії через ризикову поведінку або негативне лідерство в колективі. Деякі підлітки внаслідок травматичного досвіду або відсутності підтримки в сім'ї можуть соціально ізолюватися, що поглиблює почуття самотності та невпевненості [48].

Поведінкова сфера також має свої характерні риси. Підлітки із СЖО демонструють підвищену схильність до ризикової поведінки, зокрема вживання тютюну та алкоголю, агресивні дії або участь у небезпечних іграх. Це часто є способом самоствердження або компенсаторною стратегією для подолання емоційного дискомфорту. Імпульсивність у поєднанні з підвищеним рівнем тривожності створює додаткові труднощі в навчанні та соціальній взаємодії.

Водночас, незважаючи на труднощі, підлітки із сімей складної життєвої ситуації мають певні позитивні потенціали. Вони часто виявляють високу адаптивність до непередбачуваних обставин і здатність швидко реагувати на зміни середовища. Досвід самостійності, навіть у складних умовах, формує прагнення до незалежності та самоствердження. У разі наявності підтримки від дорослих, наставників або груп однолітків, ці підлітки можуть розвивати чутливість до потреб інших, емпатію та соціальні навички, що значно підвищує їхні шанси на успішну інтеграцію в суспільство.

Отже, психологічний портрет підлітків із сімей складної життєвої ситуації характеризується поєднанням емоційної нестійкості, когнітивних труднощів та складнощів у соціальній взаємодії, водночас із наявністю внутрішніх резервів та потенціалу для розвитку. Ці особливості вимагають спеціалізованого підходу з

боку педагогів і психологів, спрямованого на підтримку емоційної стабільності, розвиток соціальних навичок та формування позитивної самооцінки.

РОЗДІЛ 2 МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Характеристика вибірки досліджуваних.

Для вивчення особливостей взаємозв'язку прояві агресивної поведінки та емоційного інтелекту у підлітків, що виховуються в сім'ях з складними життєвими обставинами було проведено дослідження з використанням наступних методик:

- Опитувальник рівня агресивності Басса-Дарки,
- Діагностика схильності до конфліктної поведінки К.Томаса,
- Діагностика «емоційного інтелекту» Н.Холла,
- Діагностика рівня емпатійних здібностей В. В. Бойко

Емпірично-діагностичне дослідження проводилося на базі Сторожинецької гімназії Сторожинецької міської ради Чернівецького району Чернівецької області та Сторожинецької гімназії №2. Сукупна вибірка становила 50 осіб, вік досліджуваних – від 12 до 14 років, 24 хлопця і 25 дівчат, з них 25 підлітків, що виховуються в функціональних (благополучних) сім'ях – Група 1 (13 хлопців і 12 дівчат) та 25 підлітків, що виховуються в сім'ях СЖО – Група 2 (11 хлопців і 4 дівчат). У групу 2 увійшли підлітки, які перебувають на внутрішньому обліку закладу загальної середньої освіти, дані списки змінюються та оновлюються щороку.

2.2. Опис методик дослідження

2.2.1 Опитувальник рівня агресивності Басса-Дарки.

Для дослідження особливостей агресивної поведінки підлітків з благополучних сімей та з неблагополучних сімей, необхідно було визначити способи вивчення проявів агресії та виявити ті особливості емоційно-вольової і ціннісно-нормативної сфери особистості підлітка, які в критичних обставинах можуть сприяти виникненню у нього агресивних форм поведінки. Адже абсолютно очевидно, що більш-менш агресивні підлітки по-різному дивляться на конфліктні ситуації, по-різному їх розуміють і не однаково оцінюють допустимість застосування фізичної сили або словесних загроз як засобу вирішення міжособистісних і групових розбіжностей.

За допомогою методики Басса-Дарки можна кількісно оцінити різні прояви агресивності у індивіда. А. Басс пропонував розрізняти два типи реакцій: ті, що виявляються зовні по відношенню до конкретних індивідів (цей тип він і називав «агресивністю»), а також реакцію, яка полягає у загальному недовірі людини по відношенню до оточуючих.

В даний час методика Басса-Дарки широко застосовується як у вітчизняній психологічній практиці, так і за кордоном. Даний тест має особливу цінність ще й тому, що прояв агресії повинне бути співвіднесено з її мотивацією, внутрішніми намірами агресора. Так вважає більшість дослідників.

Методика Басса-Дарки дозволяє оцінити різні форми ворожої та агресивної поведінки. З допомогою цього тесту можна переконатися в тому, що у різних категорій досліджуваних воно має різну вираженість. Також опитувальник дозволяє отримати інформацію про те, в якому напрямку готовий діяти індивід. Результати, отримані при використанні даної методики для діагностики агресивності, вказують і на аспекти мотиваційної сфери випробуваного. Адже вибір певної моделі поведінки завжди здійснюється при взаємодії з реальними змістоутворюючими мотивами. Особливу цінність набуває ця методика в роботі з агресивними підлітками і злочинцями, так як допомагає прояснити мотивацію вчинків.

Методика агресивності Басса-Дарки дозволяє оцінити 8 типів різних реакцій:

- Дратівливість – це готовність особи проявити негативні переживання вже при невеликому рівні психоемоційного збудження (запальність).
- Негативізм – манера спілкування, при якій індивід займає опозиційну сторону.
- Образа – злість на оточуючих за їх реальні або уявні дії.
- Підозрілість. Варіюється від недовіри до оточуючих людей, прагнення триматися подалі від соціуму і до стійкого переконання в тому, що люди постійно приносять шкоду і роблять погані вчинки.

- Прояви фізичної агресії. Одна з найважливіших шкал у дослідженні за методикою Басса-Дарки.
- Непряма агресія – реакція, яка спрямована на сторонніх осіб, або ж ні на кого з оточення.
- Вербальна (мовна) агресія. Виражається за допомогою звуків (вереск або крики), так і за допомогою словесних відповідей.
- Почуття провини. Це переконання людини в тому, що він по своїй суті є поганим, а його вчинки злі. Така установка суб'єктивно відчувається як докори сумління.

2.2.2. Діагностика схильності до конфліктної поведінки К.Томаса.

На ранніх етапах вивчення конфліктів широко використовувався термін «вирішення конфліктів», який має на увазі, що конфлікт можна і необхідно розв'язувати або елімінувати.

Для опису типів поведінки людини в конфліктних ситуаціях, К.Томас запропонував двовимірну модель регулювання конфліктів, основними вимірами в якій є кооперація (пов'язана з увагою людини до інтересів інших людей, залучених до конфлікту) і напористість (для якої характерний акцент на захисті власних інтересів). Відповідно цим двом вимірам, автор виділяє наступні способи регулювання конфліктів:

1)змагання (конкуренція) як прагнення досягти своїх інтересів на шкоду іншому;

2)пристосування – на противагу суперництву, принесення в жертву власних інтересів заради іншого;

3)компроміс;

4)уникнення – відсутність як прагнення до кооперації, так і тенденції до досягнення власних цілей;

5)співпраця, коли учасники ситуації приходять до альтернативи, що повністю задовольняє інтереси обох сторін.

К.Томас вважає, що при уникненні конфлікту жодна з сторін не досягає успіху. При таких формах поведінки, як конкуренція, пристосування і компроміс, або один з учасників виявляється у виграші, а інший програє, або вони обидва програють, оскільки йдуть на компромісні поступки. І тільки в ситуації співпраці обидві сторони виявляються у виграші. У своєму опитувальнику з виявлення типових форм поведінки К.Томас описує кожний з п'яти наведених можливих варіантів 12 судженнями про поведінку індивіда в конфліктній ситуації. У різних поєднаннях вони згруповані в 30 питань. Тест можна використати в груповому варіанті, як в поєднанні з іншими тестами, так і окремо.

У підлітковому віці конфлікти являються надзвичайно яскраво вираженими та є обов'язковим атрибутом даних вікових періодів. Психологічна традиція вивчення конфліктів є найбільш розвиненою і багатою зі всіх наукових дисциплін, які цікавляться проблемою конфлікту. Про це свідчить як стійкий і тривалий інтерес психологів до конфліктів, так і різноманітність теоретичних і практичних робіт на цю тему.

2.2.3 Діагностика «Емоційного інтелекту» Н.Холла.

Тест на емоційний інтелект – опитування, який показує, наскільки ви володієте власними почуттями, розумієте почуття інших людей, контролюєте їх і вмієте застосовувати для вирішення практичних завдань.

Н. Холл розробив тест, який визначає здатність володіння емоціями і їх застосування в житті. При цьому методика бере до уваги ставлення до себе і оточуючих, здатність заводити друзів, спілкуватися, гармонійно себе почувати в компанії людей.

Тест Н. Холла на визначення рівня емоційного інтелекту спирається на змішану модель емоційного інтелекту та збудований як опитувальник, що передбачає оцінку 5-ти складових частин емоційного інтелекту: емоційна обізнаність, управління емоціями, самомотивація, емпатія, розпізнавання емоцій інших людей. Шкала відповідей є шестиступеневою та включає наступні варіанти

відповідей: повністю не погоджуюсь, в основному не погоджуюсь, частково не погоджуюсь, частково погоджуюсь, в основному погоджуюсь, повністю погоджуюсь. Автор методики виділяє три рівні емоційного інтелекту за кожною зі шкал: низький (7 і менше), середній (8-13) та високий (14 і більше балів) [15].

Емоційна обізнаність – це усвідомлення, розуміння і прийняття своїх емоцій. Розвивається шляхом постійного поповнення власного словника емоцій.

Управління своїми емоціями – це емоційна відхідливість, емоційна гнучкість, контроль та ін. Управління емоціями, це аж ніяк не їх придушення. Управління емоціями – це вміння визначати свої емоції, соціально безпечно висловити їх і при необхідності змінювати їх на бажані, або ж міняти їх інтенсивність. Існують природні способи регуляції організму, до яких відносяться: тривалий сон, їжу, спілкування з природою і тваринами, масаж, рух, танці, музику та багато іншого.

Самомотивація– управління своєю поведінкою, за рахунок управління емоціями. Психологи вважають, що ми повинні дякувати долі за те, що в житті вона нас зіштовхує з незручними, неприємними, складними ситуаціями і людьми. Взаємодіючи з ними, ми можемо розвивати в собі корисні психологічні якості. Якщо якась людина "відчуває наше терпіння", то для нас це прекрасна можливість розвивати терпіння; якщо людина протилежний нам у всьому і це постійно проявляється в нашій взаємодії з ним – ми можемо розвивати в собі здатність безумовного прийняття іншої людини; якщо інша людина занадто імпульсивний і постійно перериває нас – ми можемо використовувати ці ситуації для тренування своєї витримки, для цього необхідно зрозуміти, що важлива не сама ситуація, а наше ставлення до неї. Адже «прекрасне життя починається з прекрасних думок».

Емпатія – це розуміння емоцій інших людей, вміння співпереживати поточного емоційного стану іншої людини, а так само готовність надати підтримку. Це вміння зрозуміти стан людини по міміці, жестах, відтінкам мови, позі.

Розшифрування емоцій інших людей – уміння впливати на емоційний стан інших людей. Людина з високим рівнем EQ не тільки розрізняє свої емоції, але і

вміє правильно висловлювати їх, не тримає їх в собі, не закриває, але й не висловлює їх занадто бурхливо, агресивно, щоб не нашкодити оточуючим. З цим пов'язаний наступний момент в EQ – управління емоціями. Як тільки дитина навчиться виражати емоції і керувати ними, він може будувати ефективні взаємини з оточуючими людьми. І це найвищий ступінь EQ- управління цією взаємодією. Людина стає ефективним менеджером, комунікатором, натхненником, організатором.

Сутнісний аналіз шкал та конкретних тверджень по кожній з них дозволяє поділити шкали на дві групи: три перші шкали стосуються інтрапсихічного виміру та вимагають від респондента певного рівня саморефлексії та осмислення життєвого досвіду. Дві останні шкали стосуються інтерперсональної площини та вимагають від респондента наявності навиків, які, власне, і вимірює даний тест, – навиків-складових емоційного інтелекту.

Застосування методики «Діагностика «емоційного інтелекту» (Н. Холла) зумовлене тим, що вона дозволяє визначити рівень розвитку окремих характеристик емоційного інтелекту у широкому віковому діапазону досліджуваних.

2.2.4. Діагностика рівня емпатійних здібностей В. В. Бойко.

Для дослідження рівня емпатії використовувалася методика діагностики рівня емпатійних здібностей В.В. Бойко, вона признач ена для оцінки уміння співпереживати і розуміти думки і почуття іншого, а налізуються

показники окремих шкал і загальна сумарна оцінка рівня емпатії. У даній ме тодиці в структурі емпатії розрізняються 6 тенденцій:

1. Раціональний канал емпатії. Характеризує спрямованість уваги, сприйняття і мислення емпатуючого на суть будь-якої іншої людини — її стан, проблеми, поведінку. Це спонтанний інтерес до іншої людини, який відкриває «шлюзи» емоційного та інтуїтивного її відображення. У раціональному

компоненті емпатії не слід шукати логіку чи мотивацію інтересу до іншого. Людина привертає увагу своєю буттєвістю, що дає змогу емпатуючому неупереджено виявляти її суть.

2. Емоційний канал емпатії. Фіксується здатність емпатуючого входити до емоційного резонансу з оточуючими — співпереживати, брати співучасть. Емоційна чутливість у цьому разі стає засобом «входження» до енергетичного поля партнера. Зрозуміти його внутрішній світ, прогнозувати його поведінку і ефективно впливати можливо тільки за умови енергетичного підстроювання. Співучасть і співпереживання виконують роль зв'язки, провідника від емпатуючого до емпатованого і навпаки.

3. Інтуїтивний канал емпатії. Бальна оцінка свідчить про здатність респондента бачити поведінку партнерів, діяти в умовах дефіциту вихідної інформації про них, спираючись на досвід підсвідомості. На рівні інтуїції замикаються і узагальнюються різноманітні дані про партнерів. Інтуїція, слід вважати, менше залежить від оцінювальних стереотипів, ніж усвідомлене сприйняття партнерів.

4. Установки, які сприяють чи перешкоджають емпатії, відповідно полегшують чи, навпаки, утруднюють дію всіх емпатичних каналів. Ефективність емпатії, мабуть, знижується, якщо людина намагається уникнути особистих контактів, вважає недоречним виявити цікавість до іншої особистості, переконати себе спокійно ставитися до переживань і проблем оточуючих. Такі умонастрої різко обмежують діапазон емоційної чутливості й емпатичного сприйняття. Навпаки, різноманітні канали емпатії діють активніше і надійніше, якщо з боку установок особистості немає перешкод.

5. Проникаюча здатність в емпатії розцінюється як важлива комунікативна ознака людини, яка дає змогу створювати атмосферу відкритості, сердечності, щирості. Кожний з нас своєю поведінкою і ставленням до партнерів сприяє інформаційно-енергетичному обміну чи перешкоджає йому. Розслаблення

партнера сприяє емпатії, а атмосфера напруженості, штучності, підозри перешкоджає вираженню і емпатичному розумінню.

6. Ідентифікація — ще одна необхідна умова успішної емпатії. Це вміння зрозуміти іншого на основі співпереживань, постановки себе на місце партнера. В основі ідентифікації — легкість, рухливість і гнучкість емоцій, здатність до наслідувань.

Аналіз отриманих результатів здійснювався з використанням методів непараметричної статистичної обробки результатів з урахуванням порівняльного непараметричного критерію Мана-Уїтні та кореляційного коефіцієнту Спірмена.

РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ПРОВЕДЕНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

3.1. Особливості прояву агресивної поведінки у підлітків, що виховуються в неблагополучних сім'ях.

Агресивна поведінка як правило є відповідною реакцією на загрозливі, неприємні умови, створені іншими особами чи обставинами, які не дозволяють людині досягти бажаного. Агресія може бути: пряма, коли людина відкрито проявляє свою ворожість; а також непряма – коли роздратування та злостивість маскується під єхидними глузуваннями, неприязним ставленням, іронією та сарказмом.

Агресивна поведінка – це один із способів, який допомагає людині відстоювати свої потреби, свій простір, свою територію, власні права та комфорт. Як правило, така поведінка виникає у важких і складних загрожуючих обставинах, в яких особа відчуває значне психологічне напруженння.. Агресивна реакція може бути спрямована або на себе, або безпосередньо на причину, яка її викликала, або буде пригнічуватись.

Для визначення форм агресивності та ворожих реакцій у підлітків був використаний опитувальник Басса-Дарки, оскільки цей опитувальник дозволяє виявити різні прояви агресивної поведінки та узагальнені індекси ворожості та агресії.

При визначені індексу агресії встановлено, що підлітки обох груп переважно проявляють середній рівень агресивної поведінки, низький рівень агресивної поведінки у підлітків групи 1 складає 44%, а і підлітків групи 2 – 20%, високий рівень агресії частіше зустрічається у підлітків групи 2 (36%) ніж у підлітків групи 1 (4%).

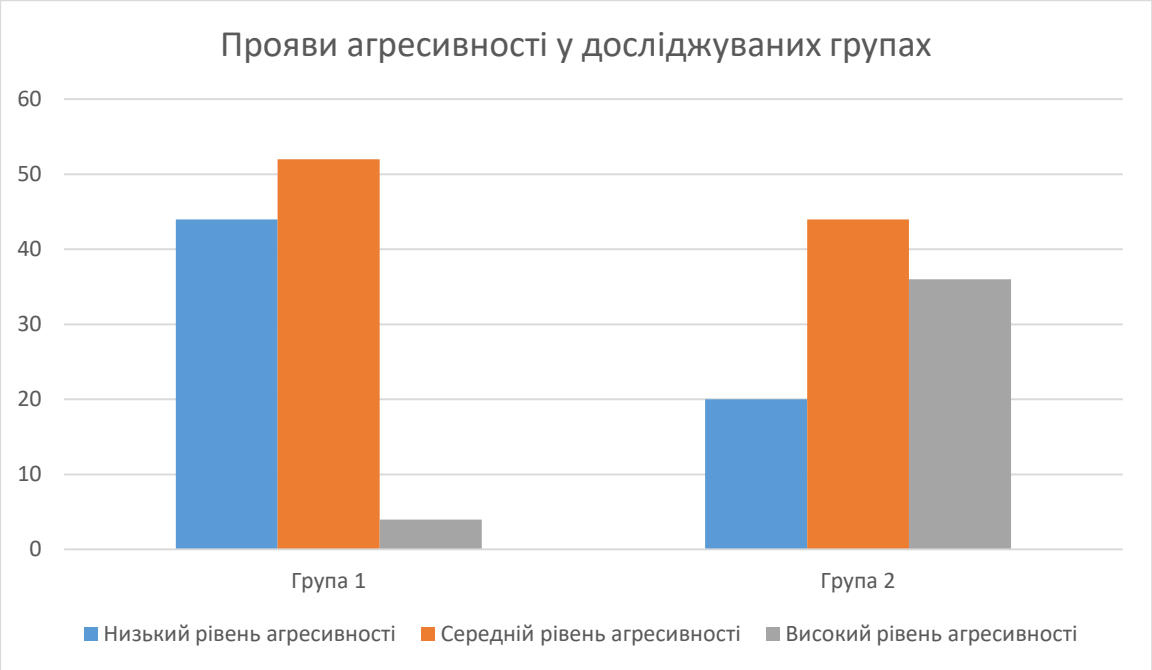

Рис. 3.1.1. Прояви агресивності у підлітків досліджуваних груп.

Аналіз значення індексу ворожості засвідчив, що у підлітків, що виховуються в сім'ях у складних життєвих обставинах переважає високий рівень ворожості (40%), а у підлітків з благополучних сімей – середній рівень ворожості (44%).

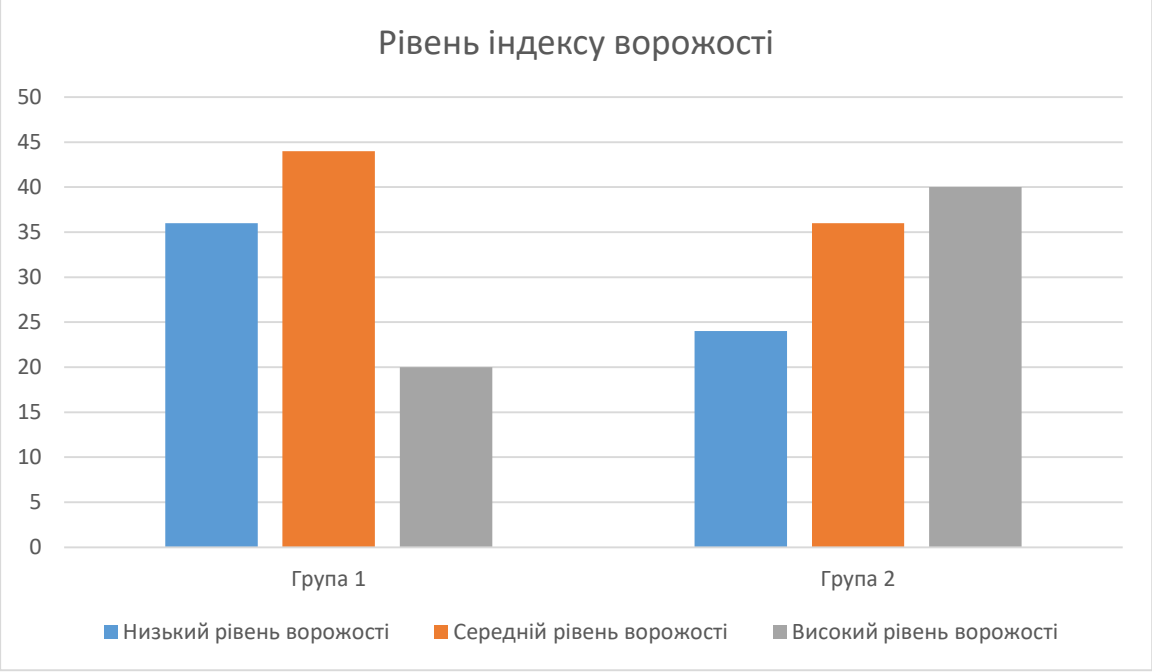

Рис. 3.1.2. Прояви ворожості у підлітків досліджуваних груп.

Статистичний аналіз результатів дослідження агресивності учнів підліткового віку показав, що при оцінці рівня прояву «Непрямої агресії», «Роздратування», «Негативізм», «Образа», «Вербальна агресія», «Почуття провини» особливих статистично вірогідних відмінностей у підлітків, що виховуються в сім'ях у складних життєвих обставинах в порівнянні з підлітками з благополучних сімей виявлено не було.

Таблиця 3.1.1.

Показники особливостей агресивної поведінки у підлітків

Група дослідження	Фізична агресія	Непряма агресія	Роздратування	Негативізм	Образа	Підозрілість	Вербальна агресія	Почуття провини
Підлітки з благополучних сімей	**553**	805	887,5	994,5	924	**768,5**	816	889,5
Підлітки що виховуються в сім'ях у складних життєвих обставинах	**724**	1025	942,5	835,5	906	**1061,5**	1014	940,5

Для емоційної сфери підлітка характерними є емоційна нестійкість, підвищена тривожність, сором'язливість, агресивність, максималізм, прагнення до самостійності, небажання примірюватися з надмірною батьківською опікою та висока конфліктність як в родині, так і в школі, в контактах з дорослими та однолітками.

Отримані результати можуть бути зумовлені особливостями розвитку емоційної сфери в підлітковому віці, оскільки у підлітковому віці емоційний онтогенез ще не завершений, тому підлітки можуть не завжди вміти правильно і

здорово виражати свої почуття. Вони можуть мати труднощі в управлінні емоціями, що призводить до сильних переживань, змін настрою або інтенсивних внутрішніх конфліктів. Підлітки намагаються відокремитись від авторитетів, зокрема батьків, та довести свою здатність приймати самостійні рішення. Це може проявлятися через протестні настрої, непокору, бунт або відкриту конфронтацію з правилами і встановленими нормами та супроводжуватися емоційними конфліктами. Особливості розвитку підлітка є досить суперечливими, і не завжди близьке оточення розуміє поведінку підлітків у цьому віці, її мінливість, не розуміють, чому дитина раптом стає впертою, свавільною, егоцентричною та емоційно неврівноваженою.

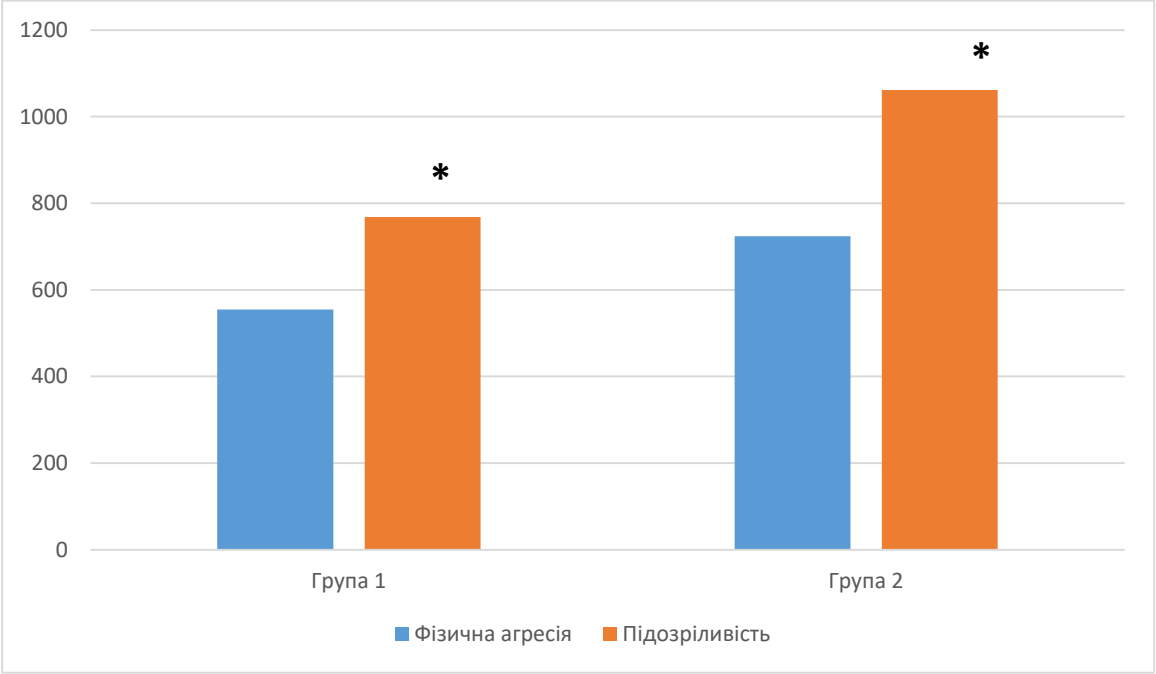

Рис.3.1.3. Показники рівня фізичної агресії і підозрілості у підлітків з благополучних сімей та підлітків, що виховуються в сім'ях СЖО

Примітка: * – достовірна відмінність між показниками p-level < 0,05.

За результатами статистичного аналізу встановлено переважання прояву фізичної агресії та підозріливості у підлітків що виховуються в сім'ях у складних життєвих обставинах, що узгоджується з попередніми даними.

Отримані результати свідчать про те, що підлітки у сім'ях СЖО більш схильні до обережних дій, вони потайливі, вороже налаштовані стосовно інших.

Підлітки, що виховуються в сім'ях СЖО проявляють недовіру та обережність по відношенню до людей, які ґрунтуються на переконанні, що навколишні хочуть заподіяти їм шкоду або порушити їх права. Агресія у таких підлітків може бути. Підлітки вчаться поведінці, спостерігаючи за значущими дорослими. Якщо в сім'ї конфлікти вирішуються криком або фізичною силою, дитина засвоює цю модель як єдину ефективну стратегію, якщо агресія не карається або навіть приносить вигоду – така поведінка стає механізмом адаптації до середовища, тому підліток починає використовувати це в школі чи на вулиці. Якщо батьки непередбачувані або жорстокі, у дитини формується когнітивна настанов про те, що світ небезпечний, люди – вороги. Це породжує ворожість, яка згодом переростає в агресивну поведінку (захист), такі підлітки чекають підступу від всіх і частіше це прямий наслідок порушення базової довіри до батьків та прояви недовіри й обережності по відношенню до людей з переконанням в тому, що оточуючі планують і заподіюють їм шкоду.

Формування агресивної поведінки у підлітковому віці являє собою багатокомпонентний та динамічний процес, детермінований взаємодією біопсихологічних, соціальних й середовищних чинників. Агресивність підлітка розглядається не лише як індивідуальна риса або ситуативна реакція, але як результат складної системи взаємовпливів, які охоплюють сімейний контекст, характер міжособистісних контактів у групі однолітків, а також інформаційно-культурні стимули сучасного медіапростору.

Ключове значення у становленні моделей агресивної поведінки належить сім'ї як первинному соціальному середовищу. Ступінь емоційної інтегрованості родини, особливості міжособистісних взаємин між її членами, рівень психологічної близькості між батьками та дітьми, а також специфіка стилю виховання окреслюють якість емоційного клімату, у якому формується особистісна та поведінкова регуляція підлітка. Дисгармонійні, конфліктні або

індиферентні сімейні системи часто зумовлюють підвищену вразливість підлітків до агресивних реакцій, оскільки створюють передумови для фрустрації базових потреб у безпеці, підтримці та прийнятті.

Водночас проблематика профілактики й корекції агресивної поведінки нерозривно пов'язана з аналізом чинників, які моделюють психоемоційний розвиток підлітка. Розуміння цих детермінант дає можливість розробляти цілеспрямовані психолого-педагогічні заходи, спрямовані на формування адаптивних стратегій поведінки, розвиток навичок емоційної саморегуляції та оптимізацію соціальних взаємодій. З огляду на це, робота з агресивними проявами у підлітків передбачає комплексний підхід, що включає вивчення сімейного середовища, соціального оточення та індивідуально-психологічних характеристик особистості.

Отже, підлітки обох груп переважно проявляють середній рівень агресивної поведінки, низький рівень агресивної поведінки у підлітків групи 1 складає 44%, а і підлітків групи 2 – 20%, високий рівень агресії частіше зустрічається у підлітків групи 2 (36%) ніж у підлітків групи 1 (4%). Встановлено статистично достовірне переважання прояву фізичної агресії та підозріливості у підлітків що виховуються в сім'ях у складних життєвих обставинах, прояви непрямої агресії, роздратування, негативізму, образи, почуття провини та вербальної агресії практично не відрізняються.

3.2. Особливості прояву схильності до конфліктної поведінки у підлітків, що виховуються у сім'ях СЖО.

Важливу роль у комунікації та міжособистісній взаємодії підлітків відіграють міжособистісні конфлікти. Конфлікти в підлітковому віці слугують засобом самоствердження особистості та формування активної позиції підлітка у взаємодії з навколишнім світом. Їх часто визначають як конфлікти становлення та самоствердження.

За К. Томасом виділяють п'ять основних стратегій регулювання конфліктів:

1. Суперництво (змагання, конкуренція). Стратегія «виграш–програш», при якій одна сторона намагається нав’язати своє рішення іншій через силу, владу, погрози або маніпуляції, не враховуючи інтересів опонента. Така стратегія може бути ефективною в кризових ситуаціях, коли рішення потрібне негайно та позиція однієї зі сторін є об’єктивно правильною і вигідною для всіх. Водночас надмірне застосування суперництва часто руйнує стосунки, знижує ініціативу підлеглих і не усуває глибинні причини конфлікту.

2. Пристосування. Стратегія «програш–виграш» або поступка, коли особа відкладає власні інтереси заради іншої сторони для збереження гармонії чи стосунків. Вона ефективна, якщо питання некритичне або інший учасник конфлікту має вищий статус. Проте постійне використання цієї стратегії може призвести до пригнічення власних потреб і не вирішує проблему суттєво.

3. Компроміс. Стратегія врегулювання конфлікту, що передбачає взаємні поступки сторін з метою часткового задоволення інтересів, уникнення негативних наслідків і збереження стосунків. Компроміс часто застосовується для швидкого вирішення проблем, коли обмежений час. Він забезпечує тимчасове врегулювання конфлікту, проте не завжди усуває його глибинні причини.

4. Уникнення. Стратегія, що передбачає психологічне, фізичне або емоційне дистанціювання від конфлікту для «охолодження», збору додаткової інформації або запобігання зайвим витратам. Вона доречна, коли проблема незначна, потрібен час для обдумування або ескалація може завдати більшої шкоди. Проте часте використання уникання може призвести до накопичення проблем і не забезпечити їх вирішення.

5. Співпраця. Найефективніший спосіб вирішення конфліктів, що передбачає спільний пошук рішень, які повністю задовольняють інтереси всіх сторін. Ця стратегія базується на відкритому обговоренні, розумінні причин конфлікту та обміні ідеями, сприяючи зміцненню стосунків замість протистояння. Співпраця потребує часу та зусиль, але дозволяє досягти альтернативи, яка задовольняє інтереси всіх учасників.

За результатами аналізу даної методики щодо типів поведінки в конфліктних ситуаціях підлітків досліджуваних груп виявлено, що переважаючими стратегіями поведінки в конфліктній ситуації у підлітків з благополучних сімей є компроміс, уникнення та пристосування (по 24%), а у підлітків, що виховуються у сім'ях СЖО – суперництво (36%).

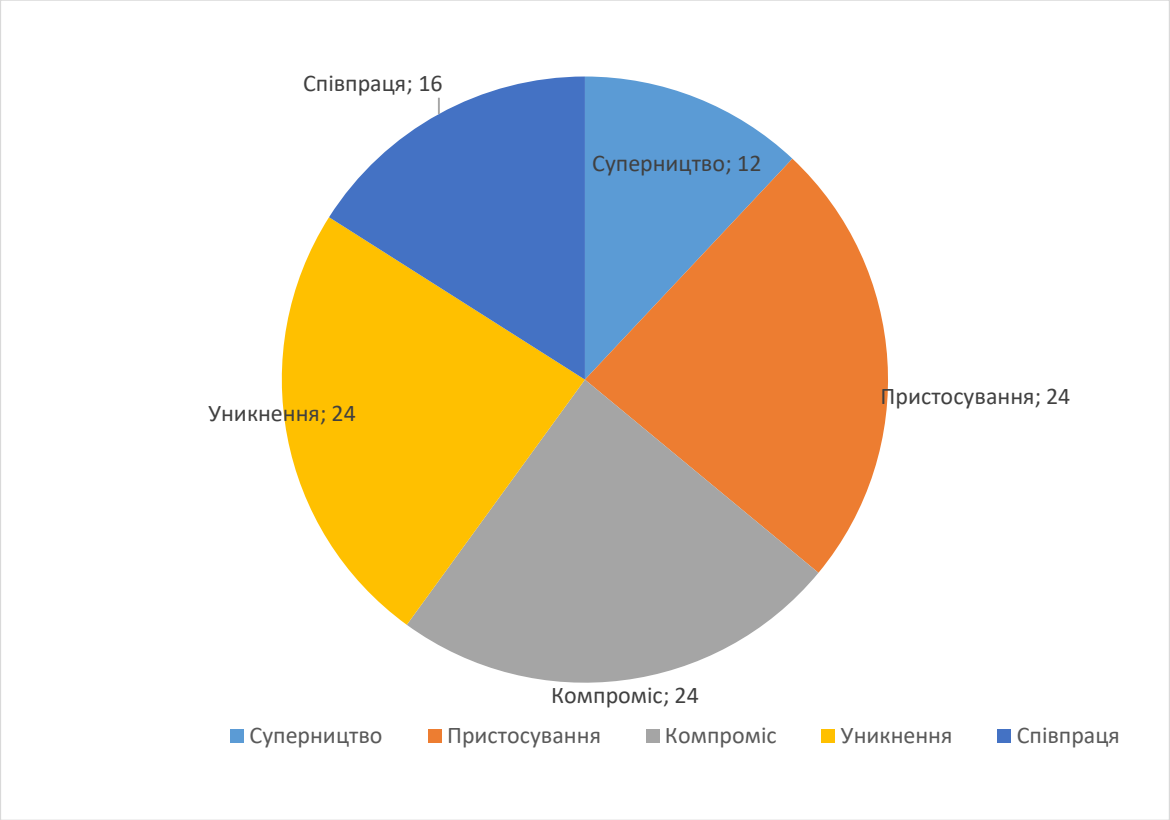

Рис. 3.2.1. Переважаючі форми поведінки в конфліктних ситуаціях у підлітків з благополучних сімей (%).

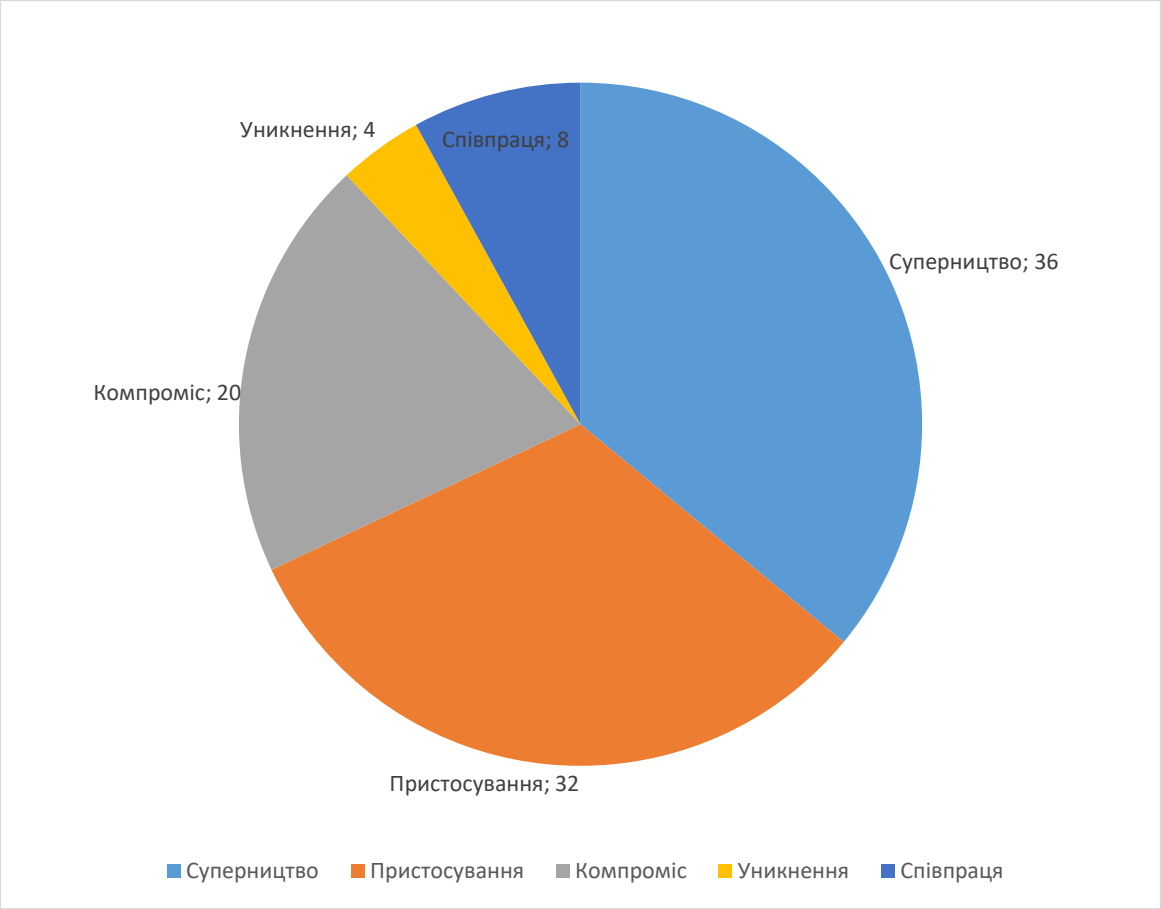

Рис. 3.2.2. Переважаючі форми поведінки в конфліктних ситуаціях у підлітків, що виховуються у сім'ях СЖО (%).

Проведення статистичного аналізу отриманих результатів засвідчило, що прояви вирішення конфлікту шляхом співпраці (стратегія за якої учасники ситуації знаходять альтернативи, що повністю задовольняють інтереси двох сторін), компромісу (укладання угоди завдяки двосторонньому та вимушеному розумінні не лише власних інтересів, але й інтересів інших людей) та пристосування (стратегія за використання якої людина нівелює власні інтереси задля інших; використовується в ситуації знецінення джерела конфлікту, або в умовах коли реально суперництво не можливе) у підлітків досліджуваних груп практично не відрізняються.

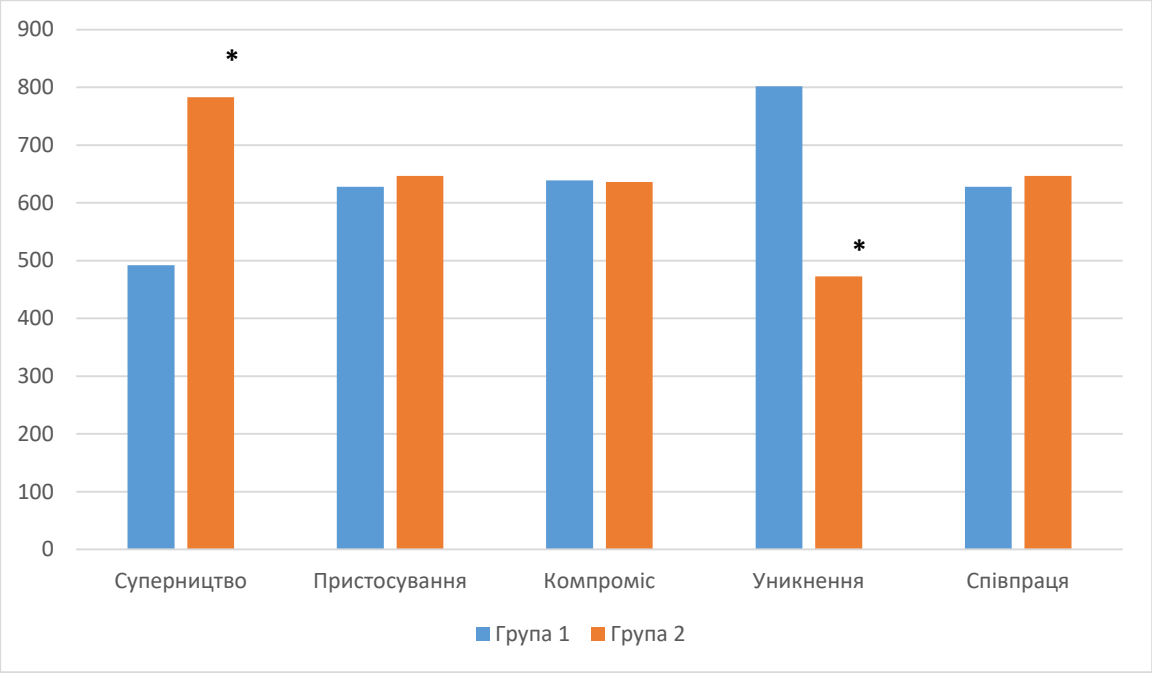

Рис. 3.2.1. Порівняння прояву стратегій вирішення конфліктів у досліджуваних групах.

Примітка: * – достовірна відмінність між показниками p-level < 0,05.

У підлітків, що виховуються у сім'ях СЖО частіше ніж у підлітків з благополучних сімей формою поведінки в конфлікті стає суперництво, значно рідше такі підлітки використовують таку стратегія поведінки в конфліктних ситуаціях як уникнення.

Для підлітків із сімей СЖО, які обирають суперництво, характерними є такі поведінкові прояви: фізична та вербальна агресія, жорсткість та цинізм, маніпулятивність. Підлітки можуть частіше використовувати фізичну силу (забіякуватість, бійки) або вербальну агресію (лайку, зневажливі висловлювання, погрози) для досягнення своєї мети. Вони виявляють грубість, запальність та байдужість до почуттів інших, оскільки самі часто не отримували співчуття. У деяких випадках, навчившись на прикладі батьків (наприклад, коли батьки «викуповують» свою провину після сварок), вони можуть використовувати конфлікт для маніпуляцій, щоб отримати бажане. Стиль суперництва (або примусу) передбачає прагнення задовольнити власні інтереси на шкоду інтересам

іншої сторони і причинами переважання саме такої моделі можуть бути наслідування деструктивних моделей, відсутність навичок конструктивного вирішення конфліктів, прагнення самоствердження та контролю загострений егоцентризм та ворожість. У сім'ях СЖО часто спостерігаються високий рівень конфліктності між батьками, агресивна поведінка та насильство (фізичне чи психологічне). Дитина, спостерігаючи за цим, засвоює, що конфлікти вирішуються через силу, домінування та пригнічення опонента. Це стає її єдиним або найбільш ефективним способом взаємодії. Батьки в таких сім'ях зазвичай не надають дитині прикладу та не навчають її компромісу, співпраці чи поступкам. Підліток не має паттернів для м'якшого вирішення розбіжностей. Часто в сім'ях СЖО підліток відчуває відсутність контролю над своїм життям, низьку самооцінку та емоційну нестабільність. Агресивне суперництво в конфлікті стає спробою компенсувати ці почуття, відстояти своє Я, вибороти авторитет і довести свою значущість як у сім'ї, так і серед однолітків. Діти, які зростали в атмосфері браку любові, байдужості чи жорстокості, можуть розвивати егоїзм, цинізм та вороже ставлення до світу. Їм подобається чужий біль або вони просто не здатні до співпереживання, що робить стиль суперництва природним.

Стиль уникнення – це спроба вийти з конфліктної ситуації без спроб задовольнити як свої інтереси, так і інтереси іншої сторони. Коли особа ігнорує конфліктну ситуацію, удає, що її не існує, не вживає ніяких заходів – така стратегія правомірна. Але буває й так, що невтручання може призвести до ескалації конфлікту, оскільки проблема не вирішується, а інтереси учасників конфлікту залишаються незадоволеними. Внаслідок невтручання проблема, яку можна було вирішити, залишається і перетворюється на таку, яку вже неможливо розв'язати.

К.Томас вважає, що при уникненні конфлікту жодна з сторін не досягає успіху. При таких формах поведінки, як конкуренція, пристосування і компроміс, або один з учасників виявляється у виграші, а інший програє, або вони обидва програють, оскільки йдуть на компромісні поступки. І тільки в ситуації співпраці обидві сторони виявляються у виграші.

Причинами зменшення використання такої моделі поведінки у підлітків групи 2 можуть бути неефективність уникнення в агресивному середовищі, потреба в автономії, низький рівень соціальної адаптованості. Якщо сімейне середовище є постійно напруженим та агресивним, то уникнення не гарантує безпеки чи розв'язання проблеми, а може сприйматися як слабкість і провокувати ще більшу агресію. Підліток, який має боротися за свої потреби, швидко розуміє, що уникнення – це програш. Підлітковий вік – це період кризи ідентичності та боротьби за незалежність від батьків. Уникнення конфлікту суперечить природному прагненню підлітка відстоювати свою точку зору, стверджувати свої цінності та домагатися автономії. Для підлітка в сім'ях СЖО таке відстоювання є особливо гострим, оскільки йому часто не вистачає безпечного простору для самовираження. Для успішного уникнення часто потрібен високий рівень конформності та внутрішньої гнучкості, щоб згладити кути, а підлітки з сімей СЖО, навпаки, часто мають деформовані потреби та соціальні навички, що робить їх більш імпульсивними, дратівливими та нездатними до стримування реакції. Такі стилі поведінки є захисним механізмом, який формується внаслідок психологічної травматизації та нездорового соціального середовища, і спрямовані на виживання та самоствердження у ворожому світі.

Отже, підлітки, що виховуються в благополучних (функціональних) сім'ях в якості поведінкової стратегії вирішення конфліктів використовують компроміс, уникнення та пристосування, а підлітки, що виховуються в сім'ях СЖО – суперництво та пристосування. Встановлено достовірне переважання стратегії суперництво та значно менше використання стратегії уникнення в конфліктних ситуаціях У підлітків, що виховуються у сім'ях СЖО.

3.3. Особливості прояву емоційного інтелекту у підлітків, що виховуються в сім'ях з складною життєвою ситуацією.

Емоційний інтелект визначається як здатність людини розпізнавати та розшифровувати власні емоції і емоції інших людей, а також ефективно використовувати їх для вирішення життєвих та соціальних проблем.

Н. Холл розробив тест, який дозволяє оцінити рівень володіння емоціями та здатність їх застосування у повсякденному житті. Ця методика враховує такі аспекти, як ставлення до себе та оточуючих, здатність формувати і підтримувати дружні стосунки, ефективно спілкуватися та відчувати гармонію у взаємодії з іншими людьми. За результатами методики Н. Холла на визначення рівня емоційного інтелекту встановлено особливості прояву емоційного інтелекту у підлітків, що виховуються в сім'ях з складною життєвою ситуацією.

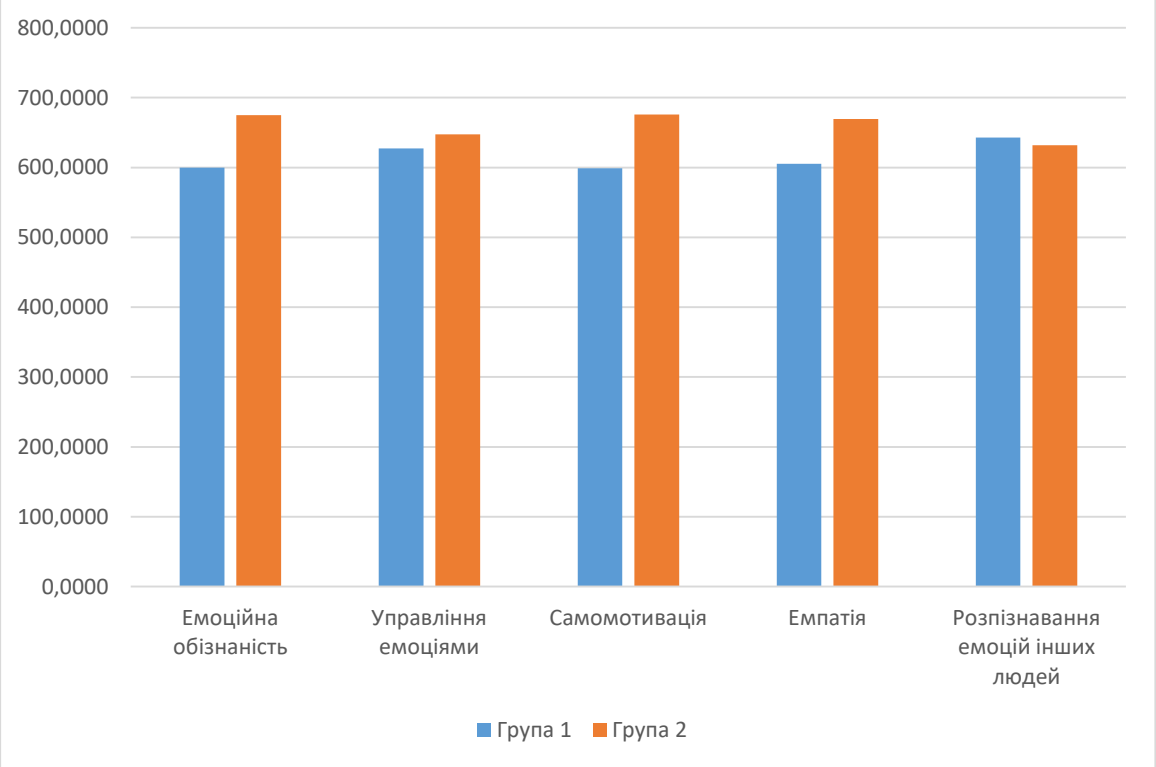

Рис. 3.3.1.Рівні прояву емоційного інтелекту за шкалами методики Холла у досліджуваних групах

Результат даного дослідження показав, що при оцінці рівня прояву емоційного інтелекту за шкалами «Емоційна обізнаність», «Управління емоціями», «Самомотивація», «Емпатія», «Розпізнавання емоцій інших людей» виявлених загальних, закономірних відмінностей між підлітками з благополучних сімей та сімей СЖО не виявлено.

Можна припустити, що причиною відсутності відмінностей є адаптивна функція емоційного інтелекту в умовах стресу, а саме емоційна «загартованість» та компенсаторна самомотивація. Підлітки, які зростають у сім'ях СЖО (де часто присутні непередбачуваність, конфлікти та нестабільність), вимушені бути надзвичайно чутливими до емоційного стану оточуючих (батьків, опікунів). Це – механізм виживання. Вони швидко, іноді навіть підсвідомо, розпізнають найменші ознаки гніву, роздратування чи небезпеки, щоб вчасно відреагувати. Це може давати їм вищі або рівні показники за шкалами Розпізнавання емоцій інших людей або Емоційна обізнаність порівняно з благополучними підлітками, чиє середовище є більш передбачуваним. Хоча стиль управління емоціями може бути деструктивним, сам рівень навичок управління може бути високим. Їм доводиться постійно стримувати свої емоції або маніпулювати ними, щоб мінімізувати конфлікт чи отримати вигоду. Для багатьох підлітків, які зростають у сім'ях СЖО мотивація вирватися з несприятливого середовища, досягти успіху чи самостійності стає надзвичайно потужною рушійною силою. Ця компенсаторна потреба може забезпечити їм високі показники за шкалою «Самомотивація», які можуть не відрізнятися від показників підлітків із благополучних сімей. Більшість методик оцінки ЕІ, особливо тих, що включають велику кількість шкал, є опитувальниками. Це означає, що підлітки самостійно оцінюють свої здібності і можуть прагнути давати соціально бажані відповіді, щоб виглядати краще, можуть переоцінювати свої здібності в опитувальнику як захисний механізм або можуть не завжди адекватно оцінювати свої поведінкові паттерни та співвідносити їх з ідеальним Управлінням емоціями.

Навіть якщо загальний рівень навички є однаковим, якість прояву цієї навички може бути діаметрально протилежною. Так конструктивними проявами Емоційної обізнаності є розуміння власних емоцій для саморегуляції та прийняття рішень, ефективна комунікація, побудова довіри, а деструктивними – ідентифікація та пригнічення власних емоцій, що є небажаними чи небезпечними в сімейному середовищі при цьому емоції ідентифікуються, але часто ховаються або вибухають несподівано.

Конструктивними проявами Розпізнавання емоцій інших людей є створення здорових стосунків, сприяння взаємодії та підтримці, здатність до тонкого та співчутливого зчитування невербальних сигналів, а деструктивними – сканування оточення на предмет загрози та виявлення слабких місць опонента для захисту чи нападу, маніпулювання емоційним станом іншого; швидка, часто агресивна, реакція на потенційну загрозу.

Конструктивними проявами Емпатії є здатність до співпереживання та бажання допомогти, просоціальна поведінка, альтруїзм, зміцнення соціальних зв'язків, а деструктивними – когнітивне розуміння стану іншого, але без співчуття, емпатія тоді стає інструментом «холодного» прогнозування поведінки; іноді інструментом зловживання (знання, як завдати болю).

Конструктивними проявами Управління емоціями є здатність заспокоюватися, конструктивно виражати почуття, емоційна стабільність та ефективне вирішення конфліктів, а деструктивними - жорстке пригнічення емоцій щоб уникнути покарання)або використання агресії, як основного способу керування ситуацією, схильність до використання сили (суперництва) як єдиної стратегії, що узгоджується з попередніми результатами.

Конструктивними проявами Самомотивації є досягнення внутрішньо значущих цілей, особистісний ріст, стійкість до невдач та цілеспрямованість, а деструктивними – компенсаторне прагнення до успіху чи матеріальних благ, щоб втекти несприятливих умов життя і прагнення легкого успіху, схильність до ризику та заздрості.

Отже, прояви емоційного інтелекту за шкалами «Емоційна обізнаність», «Управління емоціями», «Самомотивація», «Емпатія», «Розпізнавання емоцій інших людей» у підлітків досліджуваних груп практично не відрізняються.

3.4. Особливості прояву емпатійних здібностей у підлітків, що виховуються в сім'ях з складними життєвими обставинами.

У психологічних словниках фіксують два основних визначення емпатії:

1. усвідомлене пізнання та розуміння емоційних станів іншої людини через співпереживання, входження у її внутрішній світ або здатність поставити себе на місце іншої особи;
2. здатність емоційно відгукуватися на переживання інших, проявляючи співчуття. Тобто термін «емпатія» окрім почуття, близького до співпереживання та співчуття, означає особливий спосіб пізнання іншої людини, головним чином її емоційних станів.

Для дослідження рівня емпатії використовувалася методика діагностики рівня емпатійних здібностей В.В. Бойко, яка дозволяє оцінити здатність співпереживати та розуміти думки й почуття іншої людини. У межах методики аналізуються як показники окремих шкал, так і загальна сумарна оцінка рівня емпатії. Структура емпатії у цій методиці включає шість характеристик:

- раціональний канал емпатії;
- емоційний канал емпатії;
- інтуїтивний канал емпатії;
- установки, які сприяють або перешкоджають емпатії;
- проникаюча здатність у емпатії;
- ідентифікація.

За результатами аналізу показників даної методики щодо рівня емпатійних здібностей у підлітків з благополучних сімей та підлітків, що виховуються у сім'ях СЖО за ознаками з благополучних сімей значущих закономірних відмінностей не було встановлено за характеристиками раціональний канал емпатії; емоційний

канал емпатії; установки, які сприяють чи перешкоджають емпатії; ідентифікація. У підлітків, що зростають у сім'ях СЖО встановлено достовірне переважання проникаючої здатності в емпатію та зниження інтуїтивного каналу емпатії.

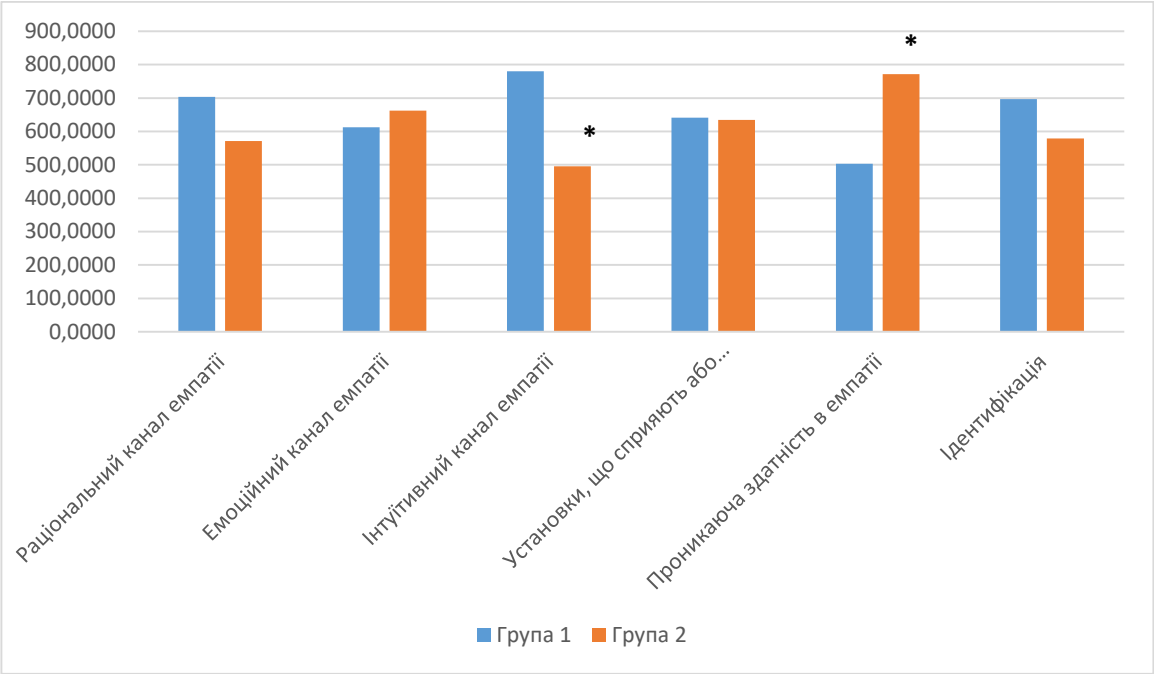

Рис.3.4.1. Показники прояву емпатійних здібностей у підлітків досліджуваних груп.

Примітка: * – достовірна відмінність між показниками p-level < 0,05.

Проникаюча здатність в емпатії розцінюється як важлива комунікативна ознака людини, яка дає змогу створювати атмосферу відкритості, сердечності, щирості у спілкуванні; викликати партнера на відвертість; встановлювати глибокий емоційний контакт, сприяє відвертості, душевності, налагодженню довірливих відносин. Інтуїтивний канал емпатії дозволяє передбачати поведінку, почуття та реакції партнера в умовах дефіциту зовнішньої інформації, спираючись на підсвідомий досвід, забезпечує швидке, несвідоме розуміння, здатність відчувати прихований сенс та прогнозувати реакції та поведінку.

Поєднання підвищення проникаючої здатності емпатії та зниження інтуїтивного каналу емпатії у підлітків, що виховуються в сім'ях СЖО може бути важливим показником того, як неблагоприємне середовище формує адаптивні, проте дещо деформовані, соціальні навички у підлітків. Переважання проникаючої здатності при одночасному зниженні інтуїтивного каналу емпатії свідчить про переорієнтацію механізмів емпатії зі співчутливого передбачення на активний соціальний контроль. Особливості поведінки, пов'язані з цими змінами в емпатійній структурі, можуть бути прямим наслідком виживання та адаптації підлітка до нестабільного та загрозливого середовища СЖО. Припускаємо, що переважання проникаючої здатності емпатії у підлітків, що виховуються у сім'ях СЖО не означає, що підліток щиро прагне до довіри, а скоріше, що він використовує прийоми для її встановлення з метою отримання інформації або контролю. Підліток свідомо чи напівсвідомо використовує комунікативні прийоми для «розслаблення» співрозмовника, щоб вивідати його наміри чи потреби. Підліток може створювати ілюзію близькості і довіри, але без справжнього емоційного співпереживання, тобто когнітивна емпатія домінує над емоційною. Це дозволяє йому захистити себе від надмірного болю чи співчуття, яке може бути руйнівним. Знаючи внутрішній стан батьків чи опікунів, дитина може прогнозувати небезпеку і вчасно зникнути чи підлаштуватися. Зниження інтуїтивного каналу емпатії є ключовою відмінністю від природної, здорової емпатії та може бути зумовлене порушенням базової довіри до світу. Підліток не довіряє своїм внутрішнім, підсвідомим відчуттям та прогнозам, оскільки в нестабільному середовищі СЖО минулий досвід, на якому базується інтуїція, часто є суперечливим або травматичним, тому він не є надійною основою для прогнозування. Натомість підліток покладається на раціональний аналіз і прямі докази, отримані за допомогою проникаючої здатності, що вимагає більше часу та свідомих зусиль. Якщо дитину часто обманювали або її очікування не виправдовувалися, це руйнує основу для підсвідомої довіри до власного

інтуїтивного відчуття, яке формується на основі попереднього послідовного досвіду.

Таке поєднання особливостей може свідчити про те, що емпатія підлітків із сімей СЖО перетворилася з інструменту зближення та співчуття на інструмент соціального та емоційного контролю, така структура емпатії може бути адаптивною для життя в умовах постійного стресу, але деструктивною для формування глибоких, щирих і довірливих стосунків поза межами сімейного середовища.

Отже, для підлітків, що виховуються в сім'ях з складними життєвими обставинами характерним є достовірне збільшення рівня проникаючої здатності в емпатії та зниження рівня інтуїтивного каналу емпатії.

3.5. Особливості взаємозв'язку між проявами агресивної поведінки та емоційного інтелекту у підлітків, що виховуються в сім'ях з складними життєвими обставинами.

При проведенні кореляційної статистичної обробки досліджуваних показників у підлітків з неблагополучних сімей виявлено достовірні прямі та зворотні кореляційні зв'язки.

Встановлено наявність прямих кореляційних зв'язків між рівнем фізичної агресії та проявами непрямої агресії (0,675451), роздратування (0,698190), підозріливості (0,55377), вербальної агресії (0,702714) та обернений кореляційний зв'язок з рівнем інтуїтивного каналу емпатії (-0,440506).

Ці результати вказують на чіткий психологічний портрет підлітка, де фізична агресія не є ізольованим явищем, а частиною ширшого комплексу ворожої поведінки та дефіциту емоційної чутливості.

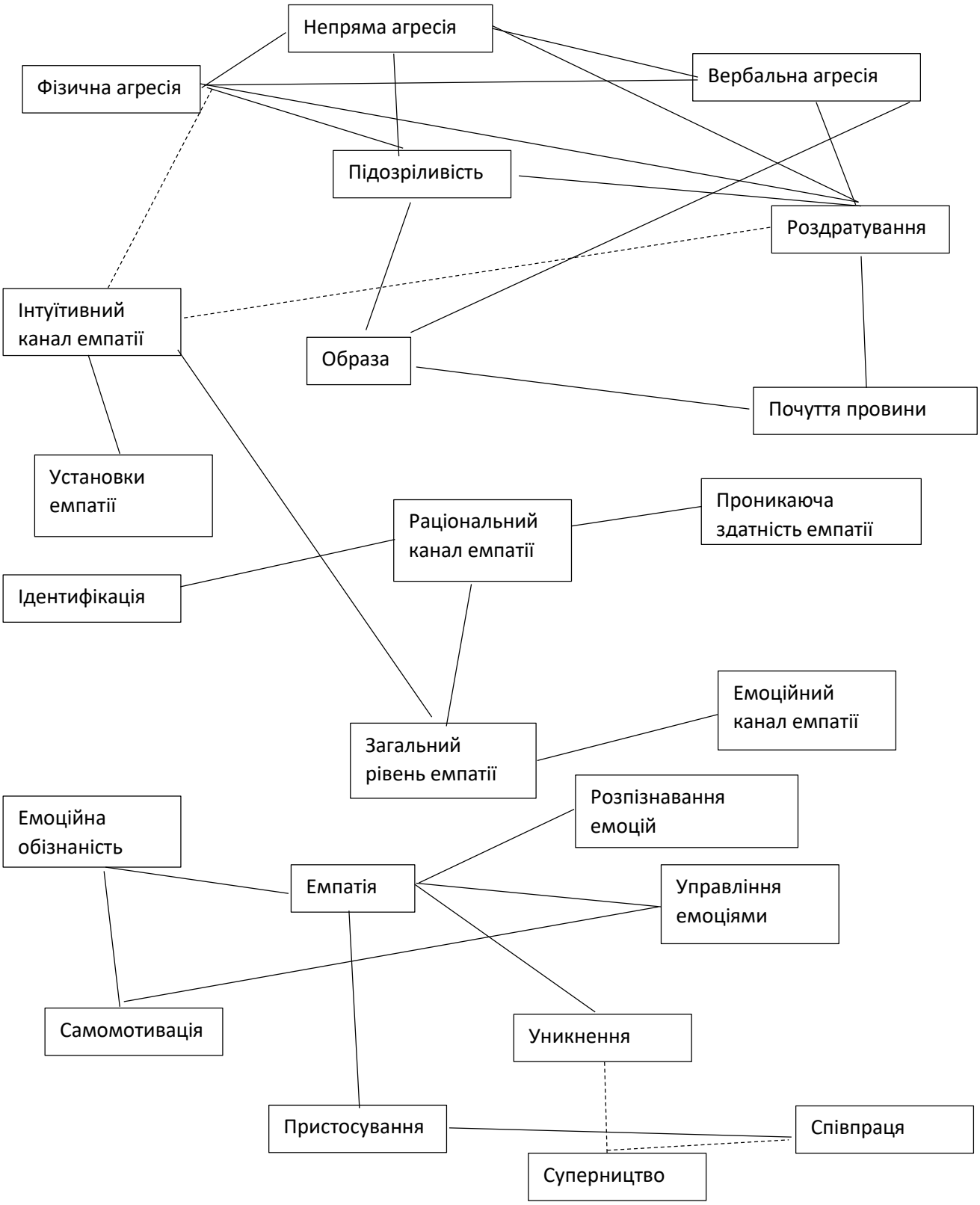

Рис. 3.5.1. Кореляційні зв'язки між досліджуваними показниками у підлітків, що виховуються в сім'ях з складними життєвими обставинами.

Наявність прямих кореляційних зв’язків означає, що зі зростанням схильності до фізичної сили, зростають і інші агресивні прояви. Такі підлітки, схильна розпускати руки, майже завжди спочатку або паралельно використовують крик, погрози та образи, а фізична агресія часто є продовженням словесної. В основі фізичної агресії лежить низький поріг терпимості, і реакція на внутрішнє емоційне напруження. Фізичні агресори не завжди діють відкрито; вони також схильні до пліток, злих жартів або дій нишком, наявність таких взаємозв’язків може свідчити про генералізацію агресії - використовуються всі доступні методи (від кулаків до інтриг) для вираження ворожості. Фізична агресія підкріплюється недовірою до світу та схильністю бачити в діях інших загрозу або злий намір, що виправдовує для неї застосування фізичної сили як захисту або превентивного удару. Чим вища фізична агресія, тим нижча здатність інтуїтивно відчувати стан іншої людини, агресор не може (або не хоче) передбачати почуття жертви, а брак емпатії знімає "гальма". Такі підлітки не зчитують біль чи страх опонента на інтуїтивному рівні, що дозволяє їм переходити до фізичного насилля без внутрішнього спротиву. Фізична агресія у досліджуваної групи не є випадковою, вона базується на фундаменті високої дратівливості та підозрілості до людей, супроводжується активною вербальною агресією і стає можливою через блокування емпатії (нездатність відчувати біль іншого).

Встановлено наявність прямих кореляційних зв’язків між рівнем непрямої агресії та проявами роздратування (0,541104), підозріливості (0,399644), вербальної агресії (0,643426).

Цей вид агресії відрізняється тим, що він прихований (плітки, злобні жарти) або неспрямований (тупання ногами, грюкання дверима). Непряма агресія у досліджуваних може бути наслідком невміння стримувати емоції та словесний потік. Підлітки, схильні до прямої агресії, рідко мовчать: вони виражають ворожість комплексно: і через відкриті сварки (вербальна), і через дії за спиною або зміщення злості на предмети (непряма). Це вказує на стиль поведінки, який можна назвати "загальною конфліктністю" – якщо така людина не може вдарити

фізично, вона обов’язково "вдарить" словом або інтригою. Непряма агресія виникає на фоні емоційної нестійкості та є способом для виходу накопиченого роздратування. Часто це проявляється в афективних діях: вдарити кулаком по столу, кинути річ, грюкнути дверима. Це не планована дія, а миттєва реакція на внутрішній дискомфорт.

Підозрілість (переконання, що інші люди планують зло) є супутнім фактором, але не головною причиною. Тим не менш, саме підозрілість змушує обирати непрямий шлях: підліток боїться або остерігається відкритого конфлікту з уявним ворогом, тому обирає безпечніші методи вираження злості (плітки, анонімні дії).

Встановлено наявність прямих кореляційних зв’язків між рівнем роздратування та проявами вербальної агресії (0,537198), образи (0,541355), підозріливістю (0,658614), почуттям провини (0,477871) та обернений кореляційний зв’язок з рівнем інтуїтивного каналу емпатії -0,524241).

Отримані результати вказують на підлітка, що перебуває у стані постійної "бойової готовності" та внутрішнього конфлікту. Роздратування це не просто поганий настрій, а захисна реакція на світ, який здається ворожим. Роздратування живиться підозріливістю та забезпечує постійне напруження, разом з тим така реакція може мати захисне значення, щоб відлякати потенційних ворогів, яких малює уява (підозрілість). Роздратування знаходить вихід двома шляхами одночасно: через вербальну агресію та через відчуття глибокої несправедливості світу до себе. Наявність кореляції з провиною свідчить про те, що агресор страждає від своєї поведінки.

Підліток накопичує напругу через підозріливість → вибухає (вербальна агресія) →усвідомлює, що вчинив погано →відчуває провину →провина створює нову напругу →нове роздратування.

Сильний обернений зв’язок з інтуїтивною емпатія підтверджує тенденцію, виявлену раніше. У стані роздратування людина стає «глухою» до емоцій інших. Висока концентрація на власних переживаннях (образа, підозри, провина)

повністю блокує інтуїтивний канал. Підліток не може зупинитися, бо не відчуває моменту, коли співрозмовнику стає боляче. Він настільки переповнений власним негативом, що для емпатії просто не залишається ресурсу.

Встановлено наявність прямих кореляційних зв’язків між рівнем образи та проявами підозріливості (0,661433), вербальної агресії (0,518695), почуттям провини (0,559421).

Образа це почуття, що складається із заздрості та ненависті до оточення за справжні чи вигадані дії. Образа не виникає на порожньому місці, а є прямим наслідком підозрілості: спочатку підліток підозрює оточення в поганому ставленні, а потім ображається на це уявне чи реальне ставлення. Це формує позицію "жертви": людина відчуває, що світ до неї несправедливий. Зв’язок із Почуттям провини свідчить про те, що образа спрямована не лише назовні, а й усередину: підліток страждає від своїх негативних почуттів.

Отже, центральним елементом, який об’єднує майже всі шкали, є підозрілість, що може бути пусковим механізмом агресивних реакцій. Людина живе з переконанням, що оточення налаштоване вороже, очікує нападу, зневаги або підступу. Через постійну підозрілість формується високий рівень роздратування та образи. Підліток накопичує негатив, сприймаючи нейтральні події як особисту образу. Коли напруга досягає піку, відбувається агресивний розряд, причому спочатку через вербальну агресію (корелює практично з усіма показниками), залежно від ситуації, до слів додається фізична агресія (прямий напад) або непряма агресія (грюкання дверима, плітки), якщо прямий конфлікт неможливий. Звертає на себе увагу відсутність механізмів гальмування агресивної поведінки: у момент спалаху підліток не відчуває болю іншого (від’ємна кореляція з емпатією), не може зупинитися інтуїтивно, а коли афект спадає, вмикається совість – відбувається критична оцінка власних дій і з’являється відчуття провини. Провина не виправляє поведінку, а лише посилює стрес та стимулює роздратування і новий зрив.

Встановлена наявність прямих кореляційних зв’язків між показниками раціонального каналу емпатії та проявами проникаючої здатності в емпатії (0,423153), ідентифікація (0,501366) та загального рівня розвитку емпатії (0,425209).

Такі результати вказують на ресурс, за допомогою якого такі підлітки намагаються будувати стосунки. Раціональна емпатія – це співпереживання «через розум», а не через серце, це логічне розуміння стану іншої людини. Раціональне розуміння іншого базується на порівнянні з собою (прямий зв’язок з ідентифікацією). Досліджувані можуть зрозуміти іншу людину лише тоді, коли поставлять себе на її місце, їм важко зрозуміти чужі емоції, якщо вони самі ніколи не переживали подібного досвіду – це не інтуїтивне відчуття, а ментальна операція, «приміряння ролі» на себе. Зв’язок середньої сили з проникаючою здатністю емпатії (вміння створювати атмосферу довіри, спонукати людину до відвертості) вказує на те, що раціональний підхід допомагає налагоджувати контакт: коли такі підлітки логічно пояснюють свою позицію або демонструють розуміння причин поведінки співрозмовника, це знімає напругу, тобто основний комунікативний козир це уважність та здатність аналізувати слова партнера. Раціональний канал є важливою складовою загальної емпатії цієї групи. Оскільки ми раніше бачили, що інтуїтивний канал має обернений зв’язок з агресією (тобто він заблокований або працює погано), можна зробити висновок про компенсацію – не вміючи тонко відчувати настрій інтуїтивно, ці підлітки компенсують це логічним аналізом та спробами зрозуміти ситуацію розумом.

Співставлення таких результатів з кореляційними зв’язками з проявами агресивної поведінки (інтуїтивна емпатія корелювала негативно з агресією (блокувалася злістю); раціональна емпатія має позитивні зв’язки з механізмами розуміння (ідентифікація) та комунікації (проникаюча здатність) дозволяє зробити припущення, що у досліджуваних емоційний інтелект працює переважно через когнітивний (розумовий) канал. Коли їх захоплюють емоції (гнів, роздратування),

їхня здатність відчувати (інтуїція) вимикається, проте здатність мислити та аналізувати почуття (раціональний канал) залишається збереженою і дієвою.

Встановлено наявність прямих кореляційних зв'язків між емоційним каналом емпатії та загальним рівнем розвитку емпатії (0,604063), між інтуїтивним канал емпатії та проявами установки, що сприяють або перешкоджають емпатії (0,46888) та загальним рівнем розвитку емпатії (0,5172030).

Ці результати допомагають зрозуміти чому досліджувані, будучи агресивними та підозрілими, се ж відчувають провину. показують, що емпатія у них базується на глибокому емоційному резонансі, але її робота залежить від внутрішніх установок (переконань). Для досліджуваної групи емпатія це насамперед співпереживання (здатність заражатися емоціями іншого), такі підлітки не стільки «розуміють» чужий біль головою, скільки фізично його відчувають. Це пояснює високий рівень почуття провини, який ми виявили раніше. Оскільки їхній основний канал емпатії емоційний, то після спалаху агресії вони починають «резонувати» з болем жертви, що і викликає моральні страждання. Вони не холодні, а насамперед вони імпульсивні.

Встановлено наявність прямих кореляційних зв'язків між шкалою Емоційна обізнаність (0,628715) та шкалами Самомотивація (0,628715) та Емпатія (0,450659); прямих кореляційних зв'язків між шкалою Управління своїми емоціями та Самомотивація (0,642693); між шкалою Емпатія та шкалою Розпізнавання емоцій інших людей (0,738280) та рівнями прояву таких стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях як уникнення (0,481197) та пристосування (0,474711).

Якщо попередні дані показували агресію та її причини, то цей блок даних показує ресурсну сторону яким чином саморегуляція та емпатія допомагають підлітку керувати собою та уникати конфліктів. Щоб рухатися до мети (самомотивація), таким підліткам потрібно спочатку усвідомити, що вони відчувають (обізнаність), а потім вгамувати негативні емоції (управління), без розуміння та контролю емоцій мотивація зникає. Це вказує на те, що у корекційній

роботі для підвищення успішності/ефективності треба працювати саме з емоційною сферою. Шкала Емпатія має найсильніші зв'язки у цьому масиві даних, що вказує на високу якість емпатії. Це, це точне сканування стану іншої людини. Людина з високою емпатією працює як радар, безпомилково ідентифікуючи чужий настрій. Емпатія корелює з двома пасивними/м'якими стратегіями поведінки в конфлікті (за К. Томасом), тобто емпатійні підлітки схильні відмовлятися від боротьби. Вони настільки добре відчувають стан іншого (і, можливо, його потенційну агресію або біль), що воліють або піти від конфлікту (уникнення), або пожертвувати своїми інтересами (пристосування), аби зберегти мир. Раніше ми бачили, що низька емпатія веде до фізичної агресії, а за тепер ми бачимо, що висока емпатія веде до поступливості. Емпатійність виступає стримуючим фактором для агресії, спонукаючи особистість до збереження стосунків шляхом відмови від власних амбіцій або уходу від конфронтації.

Встановлено наявність обернених кореляційних зв'язків між рівнем суперництва та проявами співпраці (-0,412703) та уникнення (-0,703153) та наявність прямих кореляційних зв'язків між рівнем співпраці та проявами пристосування (0,415636).

Ці дві стратегії є взаємовиключними, чим вище рівень суперництва, тим менша ймовірність, що підліток буде уникати конфлікту. Підлітки, схильні до суперництва, шукають конфронтації, для них конфлікт – це поле битви, де треба перемогти, а уникнення для них – це прояв слабкості або поразки, що є неприйнятним. Для підлітків, що обирають суперництво співпраця стає неможливою, ситуація сприймається як гра, де основним правилом є щоб я виграв, ти маєш програти, в той час як співпраця вимагає установки виграємо обидва. Цей зв'язок підтверджує егоцентричну спрямованість групи та неготовність враховувати інтереси опонента. Наявність прямого зв'язку між співпрацею та пристосуванням це цікавий результат, який об'єднує конструктивні та пасивні стратегії. За цими даними підлітки, що налаштовані на співпрацю, також схильні й поступатися (пристосовуватися), що може бути ознакою орієнтації на стосунки.

Ті, хто хоче співпрацювати, цінують контакт вище, ніж власну амбіцію, і тому в процесі пошуку спільного рішення (співпраця) вони часто готові піти на поступки (пристосування), аби зберегти мир.

Отже, узагальнення отриманих кореляційних зв'язків дозволило виявити цілісний психологічний портрет досліджуваної групи та механізми регуляції їхньої соціальної поведінки. Структура особистості досліджуваних характеризується складною взаємодією між агресивними тенденціями, емпатійними здібностями та стратегіями вирішення конфліктів. Встановлено, що агресивна поведінка у вибірці носить генералізований та захисний характер. Центральним фактором виступає високий рівень підозрілості, який провокує хронічне роздратування та почуття образи. Ця внутрішня напруга реалізується через вербальну та фізичну агресію, які тісно взаємопов'язані. Агресія є реакцією на уявну загрозу з боку оточення. Виявлено феномен емоційної дисрегуляції. Агресивні прояви супроводжуються блокуванням інтуїтивної емпатії, що знижує чутливість до стану жертви в момент конфлікту. Однак, завдяки розвиненому емоційному каналу емпатії, після афективних спалахів актуалізується почуття провини . Це вказує на наявність внутрішнього конфлікту між агресивними імпульсами та моральними нормами. Встановлено, що емоційний інтелект виступає ключовим фактором саморегуляції. Здатність до самомотивації прямо залежить від рівня емоційної обізнаності та вміння управляти емоціями, це підтверджує, що вольовий контроль поведінки базується на емоційній компетентності. Аналіз стратегій поведінки в конфлікті виявив чітку поляризацію вибірки: стратегія суперництва має сильний обернений зв'язок із уникненням та співпрацею, що є ознакою стратегії прямої конфронтації, що пов'язана з низькою емпатією. Високий рівень емпатії з розпізнаванням емоцій детермінує вибір просоціальних та пасивних стратегій – уникнення та пристосування. Також виявлено зв'язок між співпрацею та пристосуванням, що свідчить про пріоритет збереження стосунків над відстоюванням власних інтересів у частини досліджуваних. Таким чином, можемо припустити, що досліджувана група включає в себе два умовні типи реагування: перший – тривожно-агресивний,

де підозрілість та роздратування ведуть до суперництва та насилля при зниженій інтуїтивній емпатії; другий – емпатійно-пасивний, де висока здатність розпізнавати емоції інших та раціональна ідентифікація сприяють вибору стратегій пристосування, уникнення або співпраці, стримуючи агресивні імпульси.

3.6. Методичні рекомендації для психокорекційної та психоедукаційної роботи.

На основі виявлених кореляційних зв'язків між агресією, емпатією та емоційним інтелектом, пропонуються наступні напрямки психокорекційної та психоедукаційної роботи з досліджуваною групою:

1. Розвиток Раціональної емпатії як основного компенсаторного механізму.

Оскільки інтуїтивний канал емпатії має обернений зв'язок з агресією (блокується під час гніву), а емоційний призводить до невротичного почуття провини, корекційна робота має спиратися на Раціональний канал емпатії, який має позитивний зв'язок з ідентифікацією.

Метод: Тренінги когнітивної емпатії, метою яких є навчити вмикати раціональне оцінювання ситуації до того як спрацює агресивний імпульс.

Зміст: Навчання аналізувати поведінку інших людей логічно, а не емоційно. Використання вправ типу «Аналіз ситуації з іншої точки зору», де учасники мають аргументовано пояснити мотиви вчинку опонента, не залучаючи власні емоції.

2. Корекція ворожої атрибуції (Робота з Підозрілістю).

Враховуючи, що підозрілість є центральним фактором, що запускає ланцюг «роздратування → образа →агресія», необхідно знижувати рівень базової недовіри до світу.

Метод: Групова терапія та вправи на тімбілдінг (довіру) з метою розірвати зв'язок між нейтральними діями оточення та їх інтерпретацією як загрози.

Зміст: Створення безпечного середовища, де учасники можуть отримати позитивний досвід взаємодії. Техніки когнітивно-поведінкової терапії для перевірки реалістичності підозр (наприклад, ведення щоденника думок).

3. Тренінг емоційної саморегуляції

З огляду на сильний зв’язок між управлінням емоціями та самомотивацією, розвиток емоційної саморегуляції є ключем не тільки до зниження агресії, а й до підвищення ефективності діяльності.

Метод: Техніки майндфулнес (усвідомленість) та управління гнівом.

Зміст: Навчання розпізнаванню ранніх ознак роздратування (фізичних маркерів), перш ніж воно переросте у вербальну агресію. Оскільки вербальна агресія є основним каналом розрядки, слід навчати екологічним методам вираження невдоволення («Я-повідомлення» замість звинувачень).

4. Балансування стратегій поведінки в конфлікті

Виявлена поляризація між суперництвом та уникненням свідчить про невміння знаходити компроміс. Особи з високою емпатією схильні до пристосування, що може призводити до вигорання, а агресивні – до суперництва.

Метод: Рольові ігри та медіація.

Зміст: Відпрацювання стратегії співпраці. Для агресивних учасників – тренування навичок слухання без перебивання. Для надмірно емпатійних/пасивних – тренування асертивності (вміння ввічливо, але твердо казати «ні» та відстоювати свої кордони без почуття провини).

5. Профілактика циклу Провини.

Оскільки агресія супроводжується сильним почуттям провини, пряма критика чи жорстке покарання за агресивні прояви можуть бути контрпродуктивними (вони підвищують тривогу, яка знову веде до агресії).

Рекомендація: Замість осуду особистості («Ти злий»), фокусуватися на поведінці та шляхах виправлення ситуації, трансформувати токсичну провину у відповідальність.

ВИСНОВКИ

1. Значний вплив на формування емоційної стабільності та поведінкових проявів підлітка мають соціальні чинники, умови виховання і якість міжособистісних взаємодій у сім'ї. Одним із найважливіших факторів є емоційно-психологічна атмосфера в родині: чим вона більш напружена та конфліктна, тим інтенсивніше проявляється емоційна нестійкість підлітка.
2. Психологічний портрет підлітків із сімей складної життєвої ситуації характеризується поєднанням емоційної нестійкості, когнітивних труднощів та складнощів у соціальній взаємодії, водночас із наявністю внутрішніх резервів та потенціалу для розвитку, ці особливості вимагають спеціалізованого підходу, спрямованого на підтримку емоційної стабільності, розвиток соціальних навичок та формування позитивної самооцінки.
3. За результатами аналізу агресивної поведінки встановлено, що підлітки обох груп переважно проявляють середній рівень агресивної поведінки, низький рівень агресивної поведінки у підлітків групи 1 складає 44%, а і підлітків групи 2 – 20%, високий рівень агресії частіше зустрічається у підлітків групи 2 (36%) ніж у підлітків групи 1 (4%), встановлено переважання прояву фізичної агресії та підозріливості у підлітків що виховуються в сім'ях у складних життєвих обставинах.
4. За результатами вивчення типів поведінки в конфліктних ситуаціях підлітків досліджуваних груп виявлено, що переважаючими стратегіями поведінки в конфліктній ситуації у підлітків з благополучних сімей є компроміс, уникнення та пристосування (по 24%), а у підлітків, що виховуються у сім'ях СЖО – суперництво (36%). У підлітків, що виховуються у сім'ях СЖО частіше ніж у

підлітків з благополучних сімей формою поведінки в конфлікті стає суперництво, значно рідше вони використовують стратегію уникнення.

5. Прояви емоційного інтелекту за шкалами «Емоційна обізнаність», «Управління емоціями», «Самомотивація», «Емпатія», «Розпізнавання емоцій інших людей» у досліджуваних групах практично не відрізняються.
6. У підлітків, що зростають у сім'ях СЖО встановлено достовірне переважання проникаючої здатності в емпатію та зниження інтуїтивного каналу емпатії.
7. Встановлено наявність прямих кореляційних зв'язків між рівнем фізичної агресії та проявами непрямої агресії (0,675451), роздратування (0,698190), підозріливості (0,55377), вербальної агресії (0,702714) та обернений кореляційний зв'язок з рівнем інтуїтивного каналу емпатії (-0,440506); наявність прямих кореляційних зв'язків між рівнем непрямої агресії та проявами роздратування (0,541104), підозріливості (0,399644), вербальної агресії (0,643426); наявність прямих кореляційних зв'язків між рівнем роздратування та проявами вербальної агресії (0,537198), образи (0,541355), підозріливістю (0,658614), почуттям провини (0,477871) та обернений кореляційний зв'язок з рівнем інтуїтивного каналу емпатії -0,524241); наявність прямих кореляційних зв'язків між рівнем образи та проявами підозріливості (0,661433), вербальної агресії (0,518695), почуттям провини (0,559421); наявність прямих кореляційних зв'язків між показниками раціонального каналу емпатії та проявами проникаючої здатності в емпатії (0,423153), ідентифікація (0,501366) та загального рівня розвитку емпатії (0,425209); наявність прямих кореляційних зв'язків між емоційним каналом емпатії та загальним рівнем розвитку емпатії (0,604063), між інтуїтивним канал емпатії та проявами

установки, що сприяють або перешкоджають емпатії (0,46888) та загальним рівнем розвитку емпатії (0,5172030); наявність прямих кореляційних зв’язків між шкалою Емоційна обізнаність (0,628715) та шкалами Самомотивація (0,628715) та Емпатія (0,450659); прямих кореляційних зв’язків між шкалою Управління своїми емоціями та Самомотивація (0,642693); між шкалою Емпатія та шкалою Розпізнавання емоцій інших людей (0,738280) та рівнями прояву таких стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях як уникнення (0,481197) та пристосування (0,474711); наявність обернених кореляційних зв’язків між рівнем суперництва та проявами співпраці (-0,412703) та уникнення (-0,703153) та наявність прямих кореляційних зв’язків між рівнем співпраці та проявами пристосування (0,415636).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. – New York: W. H. Freeman, 1997. – 604 p.
2. Barchard K. A., Kimberly A. Does emotional intelligence assist in the prediction of academic success?. Educational and Psychological Measurement. 2003. Vol. 63. P. 58–840.
3. Bar-On R. Emotional intelligence: an integral part of positive psychology. South African Journal of Psychology. 2010. Vol. 40(1). P. 54–62.
4. Bornstein M. H. Parenting and child mental health: A cross-cultural perspective // World Psychiatry. – 2019. – Vol. 18(3). – P. 324–325.
5. Brackett M.A., Salovey P. Measuring emotional intelligence with the MayerSalovey-Caruso Emotional Intelligence Test (MSCEIT). Measurement of emotional intelligence. Hauppauge. N.Y.: Nova Science Publishers. 2004. P. 105–150.
6. Chetveryk-Burchak A. On assessing emotional intelligence as a precursor of positive personality functioning and mental health. Advances in Social Sciences Research Journal. 2014. Vol. 1(4). P. 33–42.
7. Cummings E. M., Merrilees C. E., George M. W. Fathers, Parenting and Emotion Regulation // Emotion Regulation: Conceptual and Practical Issues. – New York: Springer, 2016. – P. 123–145.
8. Davis S. K., Humphrey N. Emotional intelligence predicts adolescent mental health beyond personality and cognitive ability. Personality and Individual Differences. 2012. Vol. 52(2). P. 144–149.
9. Goleman D. Why it can matter more than IQ. New York: Bantam Books, 2006. 384 p. Goleman D. Working with emotional intelligence. New York: Bantam Books, 2000. 400 p.
10. Guilford J.P. The nature of human intelligence. N.Y.: McGraw-Hill, 2007.
11. Hilgard E. R. The trilogy of mind: Cognition, affection and conation. J. of the History of the Behavioral Science. 2010. Vol. 16. P. 107–117.

12. Kovalchuk V. Psychosomatic disorders in children under stress // Ukrainian Journal of Pediatrics. 2018. Vol. 7, № 1. P. 45–53.
13. Livingstone S., Helsper E. J. Balancing opportunities and risks in teenagers' use of the internet: the role of online skills and internet self-efficacy // New Media & Society. 2019. Vol. 21(2). P. 491–514.
14. Mayer J. D., Salovey P., Caruso D. R. Emotional intelligence: New ability or eclectic traits? // American Psychologist. 2016. № 63(6). P. 503–517.
15. Nosenko E., Arshava I., Chetveryk-Burchak A. The hierarchy of personality resources of mental health. 26th Conference of the European Health Psychology Society (August 21-25, 2012. Prague, Czech Republic). 2012. P. 294–298.
16. Teicher M. H., Samson J. A. Annual Research Review: Enduring neurobiological effects of childhood abuse and neglect. // Journal of Child Psychology and Psychiatry. 2016. Vol. 57(3). P. 241–266.
17. Twenge J. M. iGen: Why Today's Super-Connected Kids Are Growing Up Less Rebellious, More Tolerant, Less Happy – and Completely Unprepared for Adulthood. New York : Atria Books, 2017. 352 p.
18. UNICEF. Children in War: State of the World's Children Report 2023. New York: United Nations Children's Fund, 2023. 142 p.
19. Walsh F. Strengthening Family Resilience. – New York: Guilford Press, 2016. – 384 p.
20. World Health Organization. Mental health: Strengthening our response. Geneva : WHO, 2018. URL: https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mentalhealth-strengthening-our-response
21. Амплєєва О. М. Теоретична модель емоційного інтелекту як важливого компоненту професійної діяльності. Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. 2018. Випуск 3. 4-9 С.
22. Аршава І. Ф., Носенко Е. Л. Аспекти імпліцитної діагностики емоційної стійкості людини: моногр. Д.: Вид-во ДНУ, 2008. 468 с.

23. Бантишева О. О. Взаємозв’язок емоційного інтелекту зі схильністю осіб юнацького віку до віктимної поведінки. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. 2014. №. 121. С. 25-29.
24. Безпалько О. В. Соціально-психологічна підтримка дітей у складних життєвих обставинах: монографія. Київ : Педагогічна думка, 2018. 248 с.
25. Березюк Г. Емоційний інтелект як детермінанта внутрішньої свободи особистості // Психологічні студії Львівського ун-ту. 2008. С.20-23 Гоулман Д. Емоційний інтелект. К.: Vivat. 2016. 267 с.
26. Бояціс Р. Емоційний інтелект лідера. Київ: Наш формат, 2019. – 288 с.
27. Брусакова О. В. Особливості емоційного інтелекту осіб студентського віку. Особистість, суспільство, закон. Харків, 2021. С. 221-224. 133
28. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітків: реалії та перспективи : монографія. Вінниця :ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 96–101.
29. Буркало Н. І. Психологічні особливості емоційного інтелекту. Психологічний часопис. 2019. Вип. 7. С. 34.
30. Васильєва О. Психоемоційний розвиток молодших школярів: вікові особливості, фактори впливу. Київ : Університетська книга, 2019. 198 с.
31. Вахрушева Л. М. Психологія емоційного інтелекту в юнацькому віці. Львів : Психологія і суспільство, 2021. 232 с.
32. Власова О. І. Психологія розвитку соціальних здібностей особистості в онтогенезі (повний онтогенез): Наукова монографія. Канада. Гамільтон, 2016. 377 с.
33. Волянська О. В. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія: Соціологія. 2016. № 3. С. 117-134.
34. Герасименко Л. Емоційна регуляція поведінки підлітків у контексті самооцінки особистості. Collection of scientific papers «ΛΌГОΣ», (October 14, 2022; Oxford, UK), p. 119-122.
35. Головань Т. Необхідність розвитку емоційного інтелекту EQ . Світ виховання. – 2015. – №3. – С. 29-30.

36.Гоулман Д. Емоційний інтелект. Харків : Віват, 2018. 512 с.

37.Грішин Е. Резилієнтність особистості: сутність феномену, психодіагностика та засоби розвитку. Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди" Психологія". 2021 С. 64, 62-81.

38.Губарь О. П. Соціально-психологічна допомога дітям у складних життєвих обставинах: навч. посіб. Київ: Слово, 2020. 208 с.

39.Дерев'янко С. П. Феноменологія емоційного інтелекту : навч.-метод. посібник. Чернігів : Десна Поліграф. 2016. С. 312.

40.Дикань О. В. Емоційне благополуччя дітей: сутність, чинники, діагностика. Київ : Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2021. 156 с.

41.Дубровинський Г. Р. Розвиток емоційного інтелекту в процесі фахової підготовки психолога. Психологічний часопис : зб. наук. праць / за редакцією Максименка С. Д. Київ, 2020. Том 6, № 3. С. 193–208.

42.Думбрава О. Взаємозвязок психічної ригідності та негативних психічних станів. Вісник Національного університету оборони України, 2019, 24- 30.

43.Дьяченко О. Психологія емоційного благополуччя дітей у кризових умовах. – Київ : Інститут психології ім. Г. С. Костюка, 2020. – 162 с.

44.Емоційний інтелект – ресурс та запорука продуктивності педагога. URL: https://vseosvita.ua/library/seminar-z-elementami-treningu-emocijnij-intelekt- resurs-ta-zaporuka-produktivnosti-pedagoga-498474.html (дата звернення 20.05.2024).

45.Зарицька В. В. Психологія емоційного інтелекту. Запоріжжя : Олді Плюс, 2022. С. 107–151.

46.Іваненко С. В. Вплив сімейного середовища на розвиток дитини в умовах соціальних ризиків: монографія. Львів: ЛНУ, 2019. 256 с.

47.Іванова Є. О. Розвиток і психодіагностика емоційного інтелекту в підлітковому віці. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2014. №. 22. С. 97-103.

48.Кирильчук О. В. Психологічні особливості дітей, які опинились у складних життєвих обставинах / О. В. Кирильчук // Соціальна педагогіка: теорія та практика. 2020. №1(3). С. 113–119.

49. Колісник Л. О. Соціально-психологічні аспекти розвитку емоційного інтелекту. Педагогічний вісник. 2020. № 4. С. 56–65.
50. Косенко Ю. М. Забезпечення емоційного розвитку дошкільників: підготовка вихователів на етапі професійного навчання. Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Бердянськ. 2018. С. 159–164. 135
51. Кузнєцов М.А., Діомідова Н.Ю. Емоційний інтелект як чинник психоемоційних станів підлітків в умовах іспиту. – Харків: «Діса плюс», 2017. – 189 с.
52. Куценко Я. М. Роль емоцій у сфері людських взаємостосунків. Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження (PPMSRPR), 20 квітня 2018: Матеріали XX Міжнародної конференції молодих науковців / За ред. І. В. Данилюка, С. Ю. Пащенко. К.: Логос, 2018. С. 146–149.
53. Льошенко О. А. Психологічні чинники емоційної компетентності осіб з різним рівнем самоактуалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.01. Київ, 2018. 19 с.
54. Максьом К. В. Емоційний інтелект: основні концептуальні підходи та структурна модель соціально-психологічного феномену. Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. VI : Психологія обдарованості. Вип. 14. Київ ; Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2018. С. 348–355.
55. Могиляста С.М. Аналіз теоретичних підходів до дослідження емоційного інтелекту особистості. Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. VI : Психологія обдарованості. Вип. 14. Київ ; Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2018. С. 362–369.
56. Наказ Міністерства соціальної політики України № 1005 від 13.06.2018 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах».
57. Носенко Е. Л. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену,основні функції. Київ, 2017. 126 с.

58. Носенко Е. Л. Форми відображеної оцінки емоційної стійкості та емоційної розумності людини: монографія. Дніпропетровськ: Інновація, 2019. 178 с.
59. Оранюк Б. Ю. Особливості розвитку підліткової агресії в мережевому спілкуванні. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. 2015. Вип. 132. С. 110–113.
60. Павелків Р. В. Вікова психологія : підручник. Кондор, 2015. С. 225–248.
61. Павленко І. В. Соціальна адаптація дітей у складних життєвих обставинах. Київ: Наукова думка, 2021. 180 с.
62. Подофєй С.О. Емоційний інтелект особистості й особливості його становлення. Науковий вісник ХДУ. Серія Психологічні науки. 2019. №1. С. 260-265.
63. Савчин М. В. Психологія підлітка: сучасні виклики, профілактика деструктивної поведінки. Львів : Світ, 2020. 172 с.
64. Сахно П. І., Теслик Н. М. Вікова психологія : конспект лекцій. Суми : Сумський державний університет, 2024. С. 123–136.
65. Смазнова І. С. Діалектика категорій «агресія» і «толерантність» в умовах глобалізації. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. Одеса, 2018. Т. 29, №5. С.123–129.
66. Хоменко Г. Агресивність підлітків: причини, профілактика, корекція: міський семінар для психологів. Психолог. Шкільний світ. 2009. № 35. С. 17-23. 184.
67. Хомин Л. Психологічні особливості емоційної саморегуляції у підлітковому віці. Студентський науковий вісник. Випуск № 42. 2017. С. 57-59.
68. Чакарова М. А. Емоційний розвиток дитини у контексті культурної психології // Психологічні перспективи. – 2020. – № 36. – С. 142–148.
69. Четверик-Бурчак А.Г. Роль особистісних настанов у формуванні емоційного інтелекту як чесноти. Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. 2019. № 47. Сер. Психологія. С. 161–167.
70. Шпак М.М. Психологія розвитку емоційного інтелекту молодших школярів: монографія. Тернопіль: ТНТУ ім. В. Гнатюка. 2016. 372 с.